

ARCHE

П А Ч А Т А К

Род Сапегаў

**ARCHE 3 (148)
2016**

Навуковы, навукова-папулярны і літаратурна-мастацкі часопіс
«ARCHE Пачатак» выдаецца з верасня 1998 года штомесяц.

РЭДАКЦЫЯ:

Валер Уладзіміравіч Булгакаў — галоўны рэдактар

Аляксандр Пашкевіч — шэф-рэдактар

Дзмітрый Віцько — рэдактар

Віктар Жыбуль — карэктар

Укладанне нумара — **Андрэй Мацук**

Адрас для допісаў: ARCHE, а/с 3,
220018, Мінск-18.
E-mail: analitika@yahoo.com.
Тэл. (029) 550-79-69.

ARCHE is a Partner of European Cultural
Journals Network Eurozine
(www.eurozine.com)

Заснавальнік: Таварыства з абмежаванай адказнасцю «Гайсак».

Выдавец: Таварыства з абмежаванай адказнасцю «Гайсак».

Пасведчанне аб рэгістрацыі перыядычнага выдання № 484 ад 22 мая 2013 г., выдадзенае Міністэрствам інфармацыі Рэспублікі Беларусь.

Разліковы рахунак 3012742148010. Адрэс: Мінск, у г. Мінску. Код банка 153001739. УНП 191768717.

ISSN 1392-9682

Юрыдычны адрас: Мінскі раён, вёска Вялікі Трасцянец, Магілёўская шаша (10 км), 223060. Цана дамоўная.

Рэдакцыя не вяртае і не рэцэнзуе рукапісы. Рэдакцыя рэдагуе матэрыялы, прынятыя да друку.

Падпісана ў друк 23.09.2016. Выхад у свет 30.09.2016. Фармат 60x90 1/16. Друк афсетны. Гарнітура Школьная. Наклад 1000 асобнікаў. Замова 2430.

Надрукавана з гатовых файлаў заказчыка на Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва „Беларускі дом друку“»

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/102 ад 01.04.2014. Пр. Незалежнасці, 79, 220013, г. Мінск.

У афармленні першай старонкі вокладкі выкарыстаны партрэты Казіміра Яна Сапегі, Тэафіліі з Ябланоўскіх Сапегі, Паўла Яна Сапегі і Яна Фрыдэрыка Сапегі.

© «ARCHE Пачатак», 2016

ГІНТАЎТАС СЛЕСАРУНАС

Збліжэнне Сапегаў і Радзівілаў у 1696—1697 гг. Соймікі часоў бескаралеўя

Перыяд бескаралеўя 1696—1697 гг. і выбары новага кара завершылі цыкл палітычнай барацьбы ў Вялікім Княстве Літоўскім у 1690—1697 гг. Пасля смерці Яна III Сабескага саслабеў ціск на Сапегаў ды падтрымка сілаў у Літве, настроены супраць іх, з боку палітычных групавак ці асобных уплывовых асабаў Польшчы. Таму падчас бескаралеўя праявіўся рэальны ўплы палітычных групавак ВКЛ. Новая сітуацыя падштурхнула два найбольш уплывовыя магнацкія роды Княства, якія гістарычна супернічалі за гегемонію ў Літве, часова адкласці ўбок узаемныя крыўды, якія асабліва абвастраліся ў 1695 г., калі Радзівілы нявіжскай клецкай галінаў канфліктавалі з Сапегамі за спадчыну памёрлага тым жа годзе нойбургскай княгіні Людвікі Караліны з Радзівілаў (асабліва за Слуцкае і Капыльскае княствы, на якія выказваў прэтэнзіі падканцлер ВКЛ Караль Станіслаў Радзівіл) і за апеку над

Гінтаўтас Слесарунас — гісторык, супрацоўнік аддзела гісторыі Вялікага Княства Літоўскага Інстытута гісторыі Літвы. Даследуе палітычную і сацыяльную гісторыю ВКЛ XVII—XVIII стст. Аўтар манаграфіі «Вялікае Княства Літоўскае напярэдадні грамадзянскай вайны, 1690—1697 гг.» (Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didžioji grupuočių kova 1690—1697 m. Vilnius, 2000). Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — артыкул «Пасольства Яна Бакея ў Маскву ў 1697—1699 гг. і праблема расійскай вайсковай інтэрвенцыі ў Вялікае Княства Літоўскае ў 1697—1698 гг.» (9/2009).

непаўнагадовай дачкой Эльжбетай Аўгустай¹. Падчас бескаралеўя Радзівілаў і Сапегаў часова зблізіла іх незадаволенасць каралевай-удавай Марыяй Казімірай, а таксама апазіцыя да Якуба Сабескага як кандыдата на каралеўскі трон. Першыя прыкметы збліжэння Сапегаў і Радзівілаў, а дакладней урэгулявання нядаўняга канфлікту паміж імі, былі заўважны ўжо ў першым паўгоддзі 1696 г.² Збліжэнне Сапегаў і Радзівілаў зрабілася відавочным на канвакацыйным сойме 1696 г. Абодва літоўскія алігархічныя роды супрацоўнічалі ў падаўленні канфедэрацыйнай часткі літоўскага войска, утворанай восенню 1696 г., ачаг якой быў у Берасці. Усе найбольш уплывовыя Радзівілы і ўсе прадстаўнікі больш уплывовай, ружанскай галіны роду Сапегаў на элекцыйным сойме 1697 г. падтрымалі французскага кандыдата на месца ўладара польска-літоўскай дзяржавы — Францішка Людовіка Бурбона дэ Канты³. Супрацоўнічалі Радзівілы з Сапегамі і нейкі час пасля выбараў караля ў 1697 г., якія скончыліся расколам. У гэтым артыкуле мы паспрабуем прасачыць, як складваліся адносіны паміж Сапегамі і Радзівілаў, а таксама шматлікімі прыхільнікамі гэтых родаў, на літоўскіх сойміках перыяду бескаралеўя. Даследаванне соймікаў гэтага перыяду асабліва важнае, бо тут можна заўважыць не толькі прыклады супрацоўніцтва групавак Сапегаў і Радзівілаў, але і рэшткі ранейшых канфліктаў, што падзялялі гэтыя роды. Таксама важнае гэтага даследавання ў тым, што яно дапамагае высветліць генезіс прынятага на элекцыйным сойме 1697 г. закона аб казаквацці ці ураўнаванні правоў Польшчы і Літвы. На гэты час ужо вядома, што ў апошні перыяд кіравання Яна III Сабескага, дзесьці з 1690 г., калі пачалі ўсё актыўней абмяркоўваць розныя ідэі абмежавання паўнамоцтваў літоўскіх міністраў на польскі ўзор, пазіцыі Радзівілаў і Сапегаў часта разыходзіліся. Традыцыйная салідарнасць літоўскіх алігархаў і міністраў, уласцівая сітуацыям, калі трэба было бараніць свае ўладныя паўна-

¹ Sliesoriūnas G. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didžioji grupuočių kova 1690—1697 m. Vilnius, 2000. P. 173—183; Lesiński J. Spory o dobra neuburskie // Miscellanea historico-archivistica. T. VI. 1996. S. 95—132; Malejka A. Radziwiłłowie a polityka Jana III Sobieskiego w latach 1684—1696. Katowice, 2012. S. 161—176.

² Sliesoriūnas G. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse... P. 188.

³ Найбольш значныя прыхільнікі дэ Канты падпісалі 13 ліпеня «Акт падтрымкі вольнай элекцыі». Свае подпісы пад ім паставілі наступныя прадстаўнікі Сапегаў і Радзівілаў: віленскі ваявода і вялікі гетман ВКЛ К. Я. Сапега, канцлер Д. М. Радзівіл, падканцлер К. С. Радзівіл, вялікі падскарбі Б. П. Сапега, надворны маршалак А. П. Сапега, літоўскі стольнік Ю. С. Сапега, літоўскі стражнік М. Ю. Сапега і літоўскі крайчы У. Я. Сапега.

моцтвы, не пераважала канкурэнцыі паміж Сапегамі і Радзівіламі. Абрэсы будучай рэформы пачалі вымалёўвацца ў першай палове 1696 г. З ліставання магнатаў можа прасачыць, што назіралася істотнае прасоўванне ў перамовах па падрыхтоўцы рэформы кансістэнцый, а разам з тым — і ў падрыхтоўцы глебы для закона аб казювацыі. У 1696 г. куяўскі біскуп Станіслаў Казімір Домбскі ў адкрытым лісце, напісаным вялікаму літоўскаму падскарбію Бенядзікту Паўлу Сапегу, запатрабаваў не пераследаваць Касцёл і пагадзіцца на ўраўнаванне правоў гетманаў ВКЛ і Польшчы. Паводле яго польскія гетманы нібыта не пачуваліся прыніжанымі, не маючы асаблівых правоў гетманаў ВКЛ, а ўраўнаванне з'яўляецца натуральным, калі гаворка ідзе пра суснаванне ў адзінай Рэчы Паспалітай і карыстанне аднолькавымі свабодамі, спрэчкі ж у ВКЛ шкодзяць і Польшчы, якая дзеля гэтага можа стаць на бок, варажы Сапегам. Ён пераконваў Сапегу не канфрантаваць з каралём, бо каралю яшчэ не нашкодзяць, толькі сабе. Каралі, карыстаючыся правам раздачы ўрадаў, гэта ўжо не аднойчы даводзілі⁴. Б. П. Сапега адказаў, што яго брат у канцы 1695 г. пагадзіўся, каб Рэч Паспалітая (г. зн. сойм Г. С.) перагледзела парадак прызначэння кансістэнцый і магла такім чынам вызваліць уладанні Касцёла ад гэтай павіннасці, аднак не пагаджаўся рабіць гэтага адзін, без пастановы сойму, бо не мае такіх прэагатываў⁵.

15 траўня 1696 г. Дамінік Мікалай Радзівіл пісаў рускаму ваяводу Мараку Матчынскаму, што, упаўнаважаны каралеўскім дваром, ён наведаў у Вільні вялікага гетмана Казіміра Яна Сапегу і паспрабаваў яго пераканаць, каб той на будучым сойме пагадзіўся на рэфармаванне парадку прызначэння кансістэнцый войску ВКЛ паводле польскага ўзору. Аднак гетмана было цяжка ўтаварыць⁶. Захадны канцлер паказвае, што ў канцы 1695 — пачатку 1696 года палітычная эліта польска-літоўскай дзяржавы пры ўдзеле каралева і набліжаных да двара вяла інтэнсіўныя перамовы наконт рэформы кансістэнцый войска на будучым сойме. Радзівілы актыўна ўдзельнічалі ў распрацоўцы планаў па абмежаванні паўнамоцтваў вялікага гетмана ВКЛ. Толькі смерць караля перашкодзіла планам ажыц-

цяўлення рэформы на звычайным сойме. Вырашэнне праблемы перанеслі на час бескаралеўя, і яно вылілася ў прыняцце пастановы аб казювацыі. Рэформа кансістэнцый разумелася як частка плана па ўрэгуляванні сітуацыі ў ВКЛ, як саступка гетмана ў абмен на змяншэнне прэтэнзій віленскага біскупа Канстанцыя Казіміра Бжастоўскага да гетмана Сапегі. Праўда, можна сумнявацца, ці былі шчырымі намікі Сапегу, што ў пэўных абставінах яны пагадзіліся б на рэфармаванне парадку прызначэння кансістэнцый. Няма сумневу толькі ў тым, што Радзівілы, якія ў гістарыяграфіі называюцца працэдурамі казювацыі⁷, у 1695—1696 гг. рэформу кансістэнцый падтрымалі.

У сваю чаргу Сапегі ў сярэдзіне 1695 г., у часе апагею канфрантацыі з Радзівіламі, падтрымалі абмежаванне паўнамоцтваў канцлераў. У праекце звароту новагародскага рэляцыйнага соймака да Галоўнага Трыбунала, які падрыхтавалі Сапегі (верагодна, гэта быў тыпавы праект для ўсіх соймакаў), прапаноўвалася аднавіць правы Галоўнага Трыбунала, якія незаконна парушаюцца канцлерамі, асэсарскімі судамі, незаконнымі ахоўнымі лістамі, і таму «народ ВКЛ не мае ніякай роўнасці з народам Кароны»⁸. Гэтыя патрабаванні таксама былі рэалізаваныя ў пастанове аб казювацыі. Бачна, што ў 1695—1696 гг. алігархі ВКЛ не баранілі правоў міністраў *in corpore*, але агітавалі за абмежаванне паўнамоцтваў канкурэнтаў: Сапегі — за абмежаванне паўнамоцтваў канцлераў, Радзівілы — за абмежаванне паўнамоцтваў вялікага гетмана, такім чынам прапагандуючы саму ідэю абмежавання правоў міністраў.

У гэтым артыкуле мы паспрабуем зрабіць агляд соймакаў ВКЛ перыяду бескаралеўя 1696—1697 гг., высветліць, наколькі на іх выявілася збліжэнне Радзівілаў і Сапегу, якое можна было назіраць у той час, якія былі абмежаванні гэтага супрацоўніцтва і як гэта ўрэшце паспрыяла распаўсюджанню самой ідэі і спрычынілася да з'яўлення праекта закона аб ураўнаванні правоў Польшчы і Літвы, што абмежаваў кампетэнцыі ўрадаў (міністраўстваў), якія займалі на той час як Сапегі, так і Радзівілы, г. зн. прасачыць падзеі напярэдадні элекцыйнага сойма 1697 г. і прыняцця на ім гэтага закона⁹.

⁴ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BCz.). Rkps. 184/IV, nr 302, s. 927-934 (ліст С. К. Домбскага да Б. П. Сапегі, 6 м. і д. [размова пра падзеі 1695 г., а адносіцца, хутчэй, да пачатку 1696 г.], копія).

⁵ Тамсама. Rkps. 187/IV, nr 111, s. 639—652 (адказ Б. П. Сапегі С. К. Домбскаму, 6 м. і д. [вясна 1696 г.], копія).

⁶ Тамсама. Rkps. 185/IV, nr 7, s. 25—29 (ліст Д. М. Радзівіла да М. Матчынскага Варшава, 15 траўня 1696 г., копія).

⁷ Rachuba A. Radziwiłł Dominik Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny (PSB). T. XXX. Wrocław etc., 1987. S. 172—176.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Radziwiłłów (AR), dz. II, sygn. 1809, s. 1—3 (праект звароту новагародскага рэляцыйнага соймака да Галоўнага Трыбунала, 26 траўня 1695 г., копія).

⁹ Гэтую праблематыку мы ўжо спрабавалі разглядаць у манаграфіі: Šliesoriūnas G. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse... P. 197—213, 221—234.

Перадканвакацыйныя соймікі

Сапегі, выкарыстоўваючы паўнамоцтвы міністраў ВКЛ, у пачатку бескаралеўя пачалі ўзмацняць сваю ўладу ў Княстве і выкарыстоўваць рычагі ўплыву на соймікі. Падскарбі Бенядзікт Павел Сапег пераняў кіраванне каралеўскімі эканоміямі. Вялікі гетман і віцэ-скі ваявода Казімір Ян Сапега адклікаў падарожжа ў Рым сваяпрадстаўнікоў, што меліся браць удзел у абмеркаванні справы ленскага біскупа¹⁰, і што найбольш важна — адклікаў запланаваны паход літоўскага войска на Падолле.

Перадусім уплыў магнацкіх груповак выявіўся падчас перадканвакацыйных соймікаў. Гэтыя соймікі выбіралі паслоў на канвакацыйны сойм, суддзяў асаблівых судаў, якія дзейнічалі падчас бескаралеўя і называліся каптуровымі, утваралі павятовыя канфедэрацыі. Яшчэ не было высунута ніякіх кандыдатураў на трох Палітычныя сімпатыі размяркоўваліся паводле стаўлення да сямейства Сабескіх і канкрэтна Якуба Сабескага, які на той час быў найбольш рэальным прэтэндэнтам.

Прымас, парадзіўшыся 27 чэрвеня з сенатарамі¹¹, прызначыў перадканвакацыйныя соймікі на 27 ліпеня, а канвакацыйны сойм — на 20 жніўня¹². Найважнейшай навіной перадканвакацыйных соймікаў у польска-літоўскай дзяржаве была прапанаваная Любамірскімі форма сканфедэраваных соймікаў¹³, якая дазваляла пазбегнуць *liberum veto*. Соймікі выслухоўвалі тых, хто пратэставаў, але пасля джанні працягвалі. На думку апанентаў Любамірскіх, г. зн. каронага вялікага гетмана Станіслава Яна Ябланоўскага, гэтак «навучыліся» абмяжоўваць свабоду¹⁴. Большасць соймікаў Польшчы (часам

пішацца, што «ўсе») паставілі выключыць кандыдатуру «Пяста», прыбыць на элекцыю паспалітым рушаннем; шмат хто патрабаваў, каб падчас сойма ў Варшаве не было каралеўы¹⁵.

Пра соймікі ВКЛ даводзіцца меркаваць паводле спіса паслоў на канвакацыйны сойм, інструкцый жамойцкага і берасцейскага соймікаў, пастановаў віленскага, жамойцкага, віцебскага, новагародскага соймікаў, звязанай з правядзеннем соймікаў карэспандэнцыі і па звестках з дзённікаў.

Падрыхтоўка да перадканвакацыйных соймікаў ВКЛ суправаджалася прапагандысцкімі і закуліснымі акцыямі. З першых трэба згадаць ліст да соймікаў Крышпінаў-Кіршэнштэйнаў, жамойцкага біскупа і віцебскага ваяводы, у якім яны выказвалі незадавальненне «незаконнымі праектамі дэкрэтаў», г. зн. рашэннем Галоўнага Трыбунала ВКЛ, якім Крышпіны пазбаўляліся шляхецтва; скардзіліся, што няма больш дзе знайсці справядлівасці, бо суды і соймікі апанаваныя «ваеннай сілай». Аўтары ліста прасілі абараніць іх правы на канвакацыйным сойме¹⁶. Невядомыя прыклады, каб на гэты ліст адрэагавалі перадканвакацыйныя соймікі ВКЛ, аднак у Польшчы пэўны розгалас зварот Крышпінаў меў. На мазавецкім генеральным сойміку, якім фактычна кіраваў каронны вялікі маршалак Станіслаў Геракліуш Любамірскі, што на той час супрацоўнічаў з Сапегамі, пры патрабаванні толькі аднаго з удзельнікаў сойміка ў інструкцыю ўключылі прыхільны Крышпінам пункт¹⁷.

Найбольш вычарпальныя звесткі з усіх літоўскіх перадканвакацыйных соймікаў да нас дайшлі пра жамойцкі. Кіраваў яго паседжаннямі мясцовы кашталян Вільгельм Яўстахій Гротуз, а дырэктарам каптуровага суда быў абраны стольнік ВКЛ Юрый Станіслаў Сапега, які быў таксама абраны паслом на сойм разам з вількамірскім маршалкам Янам Крыштафам Пацам. Соймік, выбіраючы адлучаных ад Касцёла асобаў, не прызнаваў такім чынам вынесенае жамойцкім біскупам пакаранне. Жамойцкі харужы Казімір Заранак і вялікі літоўскі харужы Грыгорый Антоній Агінскі пазней, грунту-

¹⁰ Апісанне пачатку бескаралеўя ў 1696 г.: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskio biblioteka. Rankraščių skyrius (LMAVB RS). F. 17, b. 177, l. 63v—65.

¹¹ BCz. Rkps. 185/IV, nr 114, s. 331—332 (прапановы прымаса да рады сенату, Варшава, 27 чэрвеня 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 441/IV, s. 32—34 (тое самае); Тамсама, nr 123, s. 34—35 (рашэнне рады сената — заключная прамова прымаса Варшава, 27 чэрвеня 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 185/IV, nr 123, s. 381—382 (тое самае); Тамсама, nr 73—76.

¹² BCz. Rkps. 185/IV, nr 29, s. 77—82 (універсал прымаса, якім склікаецца канвакацыйны сойм і прызначаюцца перадканвакацыйныя соймікі, Варшава, 27 чэрвеня 1696 г., копія); Rkps. 441/IV, s. 35—41 (тое самае).

¹³ Тамсама. Rkps. 185/IV, nr 100, s. 291—298 (праект утварэння канфедэрацыйных ваяводстваў і паветаў, прапанаваны для перадканвакацыйных соймікаў, б. м. 17 ліпеня 1696 г., копія); Rkps. 441/IV, s. 215—217 (тое самае).

¹⁴ Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego. Warszawa, 1847. S. 419 (Jabłonowski J. S. Dziaryusz prawdziwy...).

¹⁵ Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego... S. 419.

¹⁶ AGAD. AR, dz. II, ks. 32, k. 52—53 (ліст Крышпінаў-Кіршэнштэйнаў, жамойцкага біскупа і віцебскага ваяводы, да перадканвакацыйных соймікаў ВКЛ, б. м. і д. [ліпень 1696 г.], копія).

¹⁷ Тамсама, dz. V, sygn. 13939/II, s. 180—187 (ліст К. Сарнецкага да К. С. Радзівіла, Варшава, 1 жніўня 1696 г.: «Потым быў чытаны ліст іх міласцяў паноў Крышпінаў наконт абразы іх гоңару, і адзін толькі яго міласць пан Раствароўскі, візненскі пасол, адгукнуўся і дамогся таго, што пункт in favorem іх міласцяў быў уключаны, хаця іншыя хапелі гэта прапусціць»).

ючыся на гэтым адлучэнні, спрабавалі аспрэчыць законнасць каптуровага суда. У інструкцыі патрабавалася забараніць прэтэндаваць на трон «грамадзянам» і тым замежнікам, якія б хацелі разбурыць Свяшчэнную Лігу, а таксама не дазваляць паслам такіх магчымых прэтэндэнтаў рэзідаваць у Варшаве. Асабліва цікавым выглядае наступнае патрабаванне па прызначэнні на сойме кансістэнцый войску ВКЛ: войска размясціць на памежжы. У выпадку, калі сойм не пагодзіцца вырашыць гэтую праблему, паслы былі ўпаўнаважаныя блакаваць яго працу¹⁸. Гэта адзіны вядомы нам выпадак, калі на перадканвакацыйным сойміку была ўзнятая праблема, непасрэдна звязаная з рэформай кансістэнцый. Асабліваю цікавасць уяўляе тое, што праблему кансістэнцый узяў сойм, які кантраляваўся групоўкай Сапегаў, прычым вырашаць яе ўпаўнаважаны сына К. Я. Сапегі, а абмеркаваць праблему на сойме прапанавалі, як згадана ў інструкцыі, самому К. Я. Сапегу¹⁹.

На жамойцкім сойміку назіраюцца відавочная перавага Сапегаў над прыхільнікамі Крышпінаў, Бжастоўскага, Г. А. Агінскага і К. Запанка, а таксама хаўрус паміж Сапегамі, Гротузамі, Пацамі і Білевічамі — з апошніх ажно пяцёра былі выбраныя ў каптуровы суд. Можна адзначыць ініцыятыву ўдасканалення парадку прызначэння кансістэнцый і рэзкую антыфранцузскую пазіцыю. Змяненне стаўлення Сапегаў да Францыі, пра якое стала вядома восенню 1696 г., відаць, прадвызначыла знікненне хаўрусу Сапегаў з жамойцкім кашталянам. Адаліліся ад іх і некаторыя іншыя партнёры, якія не пажадалі мяняць звычайнай прааўстрыйскай арыентацыі на процілеглую — прафранцузскую.

Дырэктарам віленскага соймака быў К. Я. Сапега, якога выбралі таксама маршалкам павятовай канфедэрацыі. Соймік абавязваў прызнаць толькі такога караля, які будзе выбраны законным чынам; пры ўзнікненні небяспекі — паводле загаду К. Я. Сапегі выступіць паспалітым рушаннем, што датычыла як шляхты ўсяго ваяводства, так і ўцэлым ВКЛ²⁰. Пасламі на сойм былі абраныя пры-

хільнікі Сапегаў: віленскія падкаморы Казімір Дамброўскі і войскі Ян Канстанцый Вольскі²¹. У Бібліятэцы Асалінскіх захоўваецца ананімная копія інструкцыі паслам на канвакацыйны сойм, асабліваці зместу якой дужа нагадваюць тагачасныя інструкцыі віленскіх соймакаў. У гэтай інструкцыі прапануецца выплаціць абодвум гетманам ВКЛ і генералу артылерыі ВКЛ сродкі, якія яны выдалі войску ВКЛ з уласнай кішэні; прапанавана таксама забараніць «Пясту» быць кандыдатам ды апісаць маёмасць Сабескіх²².

У Берасці скрыжваліся інтарэсы літоўскага польнага гетмана і віленскага кашталяна Юзафа Багуслава Слушкі, падканцлера Караля Станіслава Радзівіла ды Сапегаў. На першым сойміку 27 ліпеня польны гетман выступіў канкурэнтам К. С. Радзівіла за месца дырэктара. Падканцлер яму саступіў пасля таго, як было паабяцана, што на наступным сойміку ўсе падтрымаюць яго кандыдатуру. Аднак 29 ліпеня сойм быў сарваны²³. Відаць, не ўсе соймікі ВКЛ, асабліва тыя, паседжаннямі якіх кіравалі прыхільнікі Сабескіх, пагаджаліся з прапанаванай Любамірскімі формай сканфедэраваных соймакаў. Па просьбе берасцейскіх паслоў²⁴ прымас прызначыў паўторны сойм на 27 жніўня 1696 г.²⁵ Дырэктарам яго быў абраны троцкі кашталян і берасцейскі стараста Казімір Уладзіслаў Сапега. Пасламі былі выбраныя стражнік ВКЛ Міхал Юзаф Сапега (сын

¹⁸ LMAVB RS. F. 17, b. 66, l. 20—22 (пастанова жамойцкага перадканвакацыйнага соймака наконт утварэння каптуровага суда, Расені, 27 ліпеня 1696 г.); Тамсама, l. 5—6 (тое самае, выпіс з кнігі жамойцкага гродскага суда); Тамсама, b. 177, l. 64 (апісанне выбараў жамойцкага каптуровага суда ў 1696 г.); Тамсама, b. 66, l. 11—13 (інструкцыя жамойцкага перадканвакацыйнага соймака паслам на сойм, Расені, 27 ліпеня 1696 г.); Тамсама, l. 7—9 (выпіс з кнігі жамойцкага гродскага суда).

¹⁹ Тамсама, b. 66, l. 11—13.

²⁰ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов (АВАК). Т. XIII. Вильна, 1886. С. 123—127.

²¹ АВАК. Т. XIII. Вильна, 1886. С. 123—127; Zawisza K. Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666—1721) / Wyd. J. Bartoszewicz. Warszawa, 1862. S. 185—186; Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Retų spaudinių skyrius (LNB RSS). R 1405 («Nowy y stary kalendarz, świąt rocznych y biegów niebieskich, z wyborem czasów y aspektami, na rok pański M.DC.XCVI [...], przez M. Kaspara Ciekanowskiego [...] wyrachowany y do druku podany, w Krakowie [...]»). У апошнім выпадку размова ідзе пра дзённік Яна Лявона Азіамблоўскага, выбранага на перадканвакацыйным сойміку Віленскага павета судзейі каптуровага суда. Дзённік напісаны на пустых календарных старонках і змяшчае запісы ад 27 ліпеня да 29 жніўня 1696 г. Больш падрабязна пра яго гл.: Meilus E. XVII a. pabaigos Lietuvos bajorų kasdienybė pagal jų dienoraščius // Kultūrų sankirtos. Vilnius, 2000. P. 309—325.

²² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOss.). Rkps. 260, s. 402—405 (інструкцыі паслам на канвакацыйны сойм, абраным на сойміку, які сабраўся 27 ліпеня 1696 г., копія).

²³ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BPAU-PAN). Rkps. 977, s. 46—46v (дзённік К. С. Радзівіла).

²⁴ BCz. Rkps. 185/IV, nr 124, s. 383—384 (ліст берасцейскай шляхты да прымаса з просьбай скласці паўторны сойм, Берасце, 30 ліпеня 1696 г., копія).

²⁵ Тамсама, nr 131, s. 407—408; Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN). Rkps. 6646/III, s. 79—80 (адказ прымаса берасцейскай шляхце, у якім паведамляецца пра скліканне паўторнага соймака, Радзівілаў, 9 жніўня 1696 г., копія).

Б. П. Сапегі) ды берасцейскі харужы Дамінік Шуйскі. Інструкцыя абавязала іх патрабаваць, каб сойм звярнуўся да папы і заступіўся за К. Я. Сапегу перад віленскім біскупам, каб гетманы атрымалі ўзнагароджанне, каб з Варшавы папрасілі выехаць паслоў замежных дзяржаў на час, пакуль будзе праходзіць сойм. Прызнавалася права Сабескіх прэтэндаваць на карону, але патрабавалася выправіць парушэнні, дапушчаныя іх бацькам. Пасля нарады з пратэстаўнікамі іншых ваяводстваў паслы павінны былі вырашыць — забараніць «Пясту» быць кандыдатам альбо не. Ваяводства не пагаджалася з увядзеннем падаткаў, бо было спустошанае пераходам войска, але прызнавала права на спаганне нядоімак. Патрабавалася таксама забараніць уключаць свецкіх асобаў у духоўны суд, вярнуць напчадкам канцлера Марцыяна Аляксандра Агінскага суму патрачаную на кампенсацыю выгнанцам, забараніць перадаваць адміністрацыю каралеўскіх эканомій ВКЛ неграмадзянам ВКЛ (згадваецца, што нярэдка адміністратарамі выступаюць палякі). Права на складанне кантрактаў на адміністрацыю патрабавалася надаць толькі вялікаму падскарбію ВКЛ²⁶.

Інструкцыя сведчыць, што тут дасягнуты кампраміс чарэйскі Сапегаў, коданскі Сапегаў, Радзівілаў, уплыў Ю. В. Слушкі не прасочваецца, а нашчадкі М. А. Агінскага, якіх на сойміку прадстаўлялі берасцейскі падкаморы Людвік Канстанцін Пацей, атрымаўшы абавязанне, што пра іх фінансавыя прэтэнзіі паклапоціцца, яшчэ не пачыналі актыўнай барацьбы супраць Сапегаў. З будучай пастановай аб казках і ніякіх сувязяў не назіраецца, а правы вялікага падскарбія ВКЛ хацелі нават пашырыць.

Бурліва праходзіў лідскі сойм. Тут сутыкнуліся прыхільнікі мсціслаўскага ваяводы Аляксандра Масевіча і канцлера ВКЛ Д. М. Радзівіла. Калі падчас сойма пачаліся сутыкненні, канцлер разам са шляхтай, што яго падтрымлівала, з'ехаў з Ліды ў сваю рэзідэнцыю ў Дзятлава і ў Ліду больш не вяртаўся. У Дзятлаве была складзена пратэстацыя супраць мсціслаўскага ваяводы. Праз некалькі дзён паседжанні сойма ў Лідзе былі адноўлены, дырэктарам на ім быў А. Масевіч. На пратэсты некалькіх прыхільнікаў канцлера, як і на ад'езд апошняга соймкі увагі не звярнуў, выбраў судзіў дзяў каптуровага суда, паслоў на канвакацыйны сойм і склаў для інструкцыю. Па словах канцлера, інструкцыя была зацверджана без абмеркавання. Незадаволены такім прыніжэннем, Д. М. Радзівіла прасіў прымаць паўнамоцтваў лідскіх паслоў на кан-

вакацыйным сойме²⁷. Канфлікт у Лідзе наўрад ці можна было б назваць сутыкненнем групак Сапегаў і Радзівілаў, хоць мсціслаўскі ваявода быў блізка да Сапегаў. У Лідскім павеце сутыкнуліся інтарэсы родаў Масевічаў і Радзівілаў. Д. М. Радзівіла намагаўся абараніць пазіцыі свайго сына, які нядаўна стаў лідскім судовым старастам, а мсціслаўскі ваявода падтрымліваў прэтэнзіі свайго сына Францішка Юзафа, лідскага харужага (хутчэй за ўсё, на тое ж судовае стараства). Масевічаў збройна падтрымалі лідскія земскі судзія і земскі пісар. Ведаючы ход канфлікту ў Лідзе, можна смела казаць, што ў дакументах гэтага сойма нічога, скіраванага супраць Сапегаў, быць не магло.

На новагародскім сойміку кіраваў паседжанніямі мясцовы падкаморы Тэадор Геранім Абуховіч, які ў 1695 г. таксама кіраваў сапежанскім соймам і быў тады абраны генеральным палкоўнікам ваяводства ды меўся ў гэтай якасці процідзейнічаць К. С. Радзівілу. Дырэктарам каптуровага суда стаў Гедэон Міхал Францкевіч-Радзівінскі, які ў 1695 г. кіраваў радзівілаўскім соймам. Гэтым разам ён быў абраны яшчэ і генеральным палкоўнікам ваяводства, які павінен быў разам з дзесяціцю ротмістрамі арганізаваць вайсковыя попісы шляхты ваяводства. Пасламі на сойм сталі лідскі стараста Ян Мікалай Радзівіла (сын Д. М. Радзівіла) і Т. Г. Абуховіч. Канцлер Д. М. Радзівіла таксама планаваў браць удзел у новагародскім сойміку, але, сустрэўшыся напярэдадні з мясцовай шляхтай і выказаўшы свае прапановы «як трэба было б ратаваць Айчыну», памяняў свае планы і выправіўся у Ліду. Афіцыйнае тлумачэнне такога рашэння было наступным: новагародская шляхта папрасіла, каб канцлер дазволіў ім пазнаёміцца з яго сынам, лідскім старостам. Таму нібыта Д. М. Радзівіла паехаў у Ліду замест свайго сына, а Я. М. Радзівіла — у Новагародак замест свайго бацькі²⁸. Сапраўднай прычынай, на нашу думку, была канфліктная сітуацыя ў Лідскім павеце. Таму канцлер хацеў абараніць ад нападкаў свайго сына, і сам, як уплывовы міністр ВКЛ, абараніць там яго інтарэсы. У новагародскім сойміку удзельнічаў генеральны эканом нойбургскіх уладанняў Станіслаў Незабітоўскі²⁹. 26 ліпеня ён радзіўся са шляхтай на конт будучага

²⁷ BOss. Rkps. 260, s. 599—601 (ліст Д. М. Радзівіла да М. С. Радзівілаўскага, Дзятлава, 2 жніўня 1696 г., копія).

²⁸ Тамсама.

²⁹ ВРАУ-РА. Rkps. 6121, k. 67—72 (акт канфедэрацыі Новагародскага павета, 27 ліпеня 1696 г.); AGAD. AR, dz. II, sygn. 1812 (тое самае); Російская нацыянальная бібліятэка ў Санкт-Пецярбургу. Ручкопіснае аддзяленне (РНБ. Рук. отд.). Ф. 971 (Автографы Дубровскаго (АД)), авт. 126, № 17, л. 45—48 (тое самае).

²⁶ АВАК. Т. IV. Вільна, 1870. С. 226—233.

сойміка. Першы дзень працы соймака, 27 ліпеня, прайшоў у бурлівай атмасферы, але сутыкненню удалося пазбегнуць. У той жа дзень увечары Незабітоўскі быў у Я. М. Радзівіла, а назаўтра, 28 ліпеня, ён разам з іншымі быў абраны суддзём каптуровага суда. У гэты дзень няўдала спрабаваў пратэставаць Тышкевіч. Назаўтра ўдзельнікі соймака падпісалі інструкцыю для паслоў на канвакацыйны сойм і павелі акт канфедэрацыі (каптуровая канфедэрацыя)³⁰.

Ход соймака паказвае, што адбыўся кампраміс паміж Сапегамі Радзівіламі. У акце канфедэрацыі, прынятым на соймаку, сувязі пастановай аб казквациі не прасочваецца, адсутнічае яна і ў падрысаваным напярэдадні соймака праекце («пунктах»), на аснове якога планавалася скласці інструкцыю новагародскім паслам³¹.

Аднак ужо на першай сесіі новагародскага каптуровага суда (1-5 верасня) адбылася вельмі важная падзея: 4 верасня суд пастанаваў усё сваё справаводства весці на польскай мове, па-польску пісаць судовыя рашэнні (дэкрэты) ды адозвы, якія Статут ВКЛ абавязваў пісаць «па-руску»³². Мы ведаем, што справаводства на польскай мове санкцыянавала пастанова аб казквациі 1697 г. Ініцыятыву, як бычым, паказаў Новагародскі павет. Выглядае на тое, што ў 1696—1697 гг., падчас бескаралеўя, ад беларускай мовы спрабавалі адмовіцца і ў справаводстве троекага каптуровага суда, аднак хутка пакінулі гэты намер³³. Рашэнне Новагародскага павета і шэраг роўных праектаў, якія тут убачылі свет у 1696—1697 гг., а таксама тое

³⁰ BN. Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (BOZ). Rkps. 911, s. 337 (дзёнік С. Незабітоўскага, 1682—1700 гг.); Niezabitowski S. Dzienniki, 1695—1700 / Oprac. A. Sajkowski. Poznań, 1998. S. 120—121.

³¹ РНБ. Рук. отд. Ф. 971 (АД), авт. 126, № 17, л. 54 (пункты, прапанаваныя для складання інструкцыі новагародскім паслам на канвакацыйны сойм, 1696 г. гл. пра гэта: Matwijowski K. Ocena sytuacji w Rzeczypospolitej okresu bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego // Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej / Red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz. Warszawa, 1996. S. 165—169.

³² BN. BOZ. Rkps. 911, s. 339; Niezabitowski S. Dzienniki... S. 125. Падрабязней гэта тэма: Sliosiūnas G. Sejmiki nowogrodzkie w okresie bezkrólewia 1696/97 a nadanie językowi polskiemu statusu urzędowego w Wielkim Księstwie Litewskim // Między Wschodem a Zachodem. T. 1. Z dziejów Polski czasów nowożytnych / Pod red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego, J. Dumanowskiego. Toruń, 2002. S. 209—214.

³³ Пра спробу адмовіцца ад беларускай мовы ў канцылярыі троекага каптуровага суда згадваў А. Рахуба падчас дыскусіі на 6-й канферэнцыі Літваністычнай камітэты пры Камітэце гістарычных навук Польскай Акадэміі навук (30.09—01.10.1997 г.). Гл. пра гэта: Bagińska E. Wielkie Księstwo Litewskie — kultura polityczna i prawo od XVI do początku XIX wieku // Białostoczczyzna. № 4. 1997. S. 125.

факт, што тут адбываліся актыўныя сутыкненні асноўных магнацкіх груп ВКЛ, змушаюць звярнуць на гэты рэгіён асаблівую ўвагу.

Віцебскі сойм, на якім дамінавалі апаненты Сапегі, пастанаваў правесці попіс шляхты і пацвердзіў лаяльнасць свайму ваяводу Андрэю Казіміру Крышціну-Кіршэнштэйну³⁴. Пра пастановы, якія трэба звязваць з законам аб казквациі, звестак няма.

У Менску дырэктарам каптуровага суда і паслом на сойм быў абраны Крыштаф Завіша³⁵, які падчас бескаралеўя актыўна супрацьдзейнічаў Сапегам. Праціўнікі Сапегі перамаглі, але звестак пра пастановы, якія трэба звязваць з законам аб казквациі, няма.

Непрыхільны да Сапегі быў і мсціслаўскі перадканвакацыйны сойм, дырэктарам якога быў мясцовы харужы Марцыян Валовіч. Падчас соймака адбыўся інцыдэнт, калі прадстаўнік гарадзенскага маршалка Стафана Яўстахія Александровіча, прыхільніка Сапегі, запатрабаваў пазбавіць кушлікаўскага старасту Караля і яго стрыечнага брата, гайнаўскага старасту Антонія Казіміра Цеханавецкіх палітычнай актыўнасці (г. зн. забараніць ім удзел у соймаку). Апошнія ў справе з гарадзенскім маршалкам (дзядзькам Цеханавецкіх) былі асуджаныя да баніцыі, і гэты прысуд пацвердзіў нават Галоўны Трыбунал. Аднак апаненты Сапегі, што дамінавалі на соймаку, не пагадзіліся задаволіць гэтае, хоць і законнае, але скіраванае супраць іх палітычных хаўруснікаў патрабаванне і, прыгрозіўшы пасекчы прадстаўніка гарадзенскага маршалка, змусілі яго да ўцёкаў³⁶.

Інфлянцкі сойм, відаць, быў прыхільны да Сапегі. Тут паслом быў абраны браслаўскі падстолі Ян Шышка, якога дынабургскаму старасту Яну Андрэю Плятару, верагодна, маршалку соймака, рэкамендавалі Казімір Ян Сапега і Дамінік Міхал Слушка, якія прыгледзілі абяцанне старасты верна служыць віленскаму ваяводу³⁷.

Пра іншыя соймы можам меркаваць толькі паводле складу паслоў на сойм³⁸. Так, непрыхільным да Сапегі мусіў быць ваўкавыскі сойм, на якім паслом быў абраны Г. А. Агінскі.

³⁴ BPAU-PAN. Rkps. 6121, k. 63—66 (пастанова віцебскага перадканвакацыйнага соймака, 27 ліпеня 1696 г.).

³⁵ Zawisza K. Pamiętniki... S. 46—47.

³⁶ Dumin S., Rachuba A., Sikorska-Kulesza J. Ciechanowieccu herbu Dąbrowa. Warszawa, 1997. S. 60, 67—68.

³⁷ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). F. 1276, ap. 2, b. 138 (96), l. 80 (ліст К. Я. Сапегі да дынабургскага старасты [Яна Андрэя Плятара], Антокаль, 23 верасня 1696 г.); Тамсама, l. 81 (ліст Д. М. Слушкі да дынабургскага старасты, Вільня, 23 верасня 1696 г.).

³⁸ Zawisza K. Pamiętniki... S. 185—186.

Вынікі соймаў паказваюць, што Сапегі пачалі вяртаць ранейшы ўплыў: паспяхова выступілі ў канфліктах на жамойцкім і берацейскім соймах, супрацоўнічалі з Радзівіламі. Апаненты Сапегі працягвалі дамінаваць у большасці паведаў, аднак на гэты час невадома ніякіх пастаноў, якія былі б непасрэдна скіраваныя супраць Сапегі ці ў якіх прапаноўвалася б абмежаваць паўнамоцтва міністраў ВКЛ.

У канцы лета 1696 г. пра соймакі ВКЛ склалася думка, што амаль што ўсе яны не былі прыхільныя да Сабескіх, а іх інструкцыі былі складзеныя паводле інструкцыі мазавецкага генеральнага соймака асабліва непрыхільнага да сям'і памерлага караля³⁹. Гэта можа сведчыць пра вызначальны ўплыў Сапегі і Радзівілаў на вынікі соймаў.

Перад тым, як выправіцца ў Варшаву, К. Я. Сапега 12—18 жніўня 1696 г. у Горадні радзіўся з рознымі ўраднікамі ВКЛ. 19 жніўня там жа адбылася сесія войска ВКЛ, на якой вайскоўцы абралі пасля канвакацыйны сойм. Адметна, што адносіны К. Я. Сапегі з генеральным эканомам нойбургскіх уладанняў С. Незабітоўскім у той час па-ранейшаму заставаліся добрымі: гетман яго запрасяў прыехаць на сойм (хаця паслом Незабітоўскі не быў), раіўся з ім у Горадні як у пытаннях кіравання ўладаннямі, так і па справах «палітыкі», а адным з паслоў ад вайскоўцаў быў абраны сын эканома⁴⁰.

Канвакацыйны сойм 1696 г.

На канвакацыйным сойме пытанні, звязаныя з будучай элекцыяй дамінавалі над літоўскімі ўнутранымі праблемамі. Французскі амбасадар, які канчаткова ўпэўніўся ў непапулярнасці Сабескіх, пера-

³⁹ AGAD. AR, dz. V, sygn. 13939/II, s. 198—205 (ліст К. Сарнецкага да К. С. Радзівіла, Варшава, 15 жніўня 1696 г.): «Пішучь з Літвы, што ўсе амаль што соймакі на ўсё тутэйшага мазавецкага генеральнага пастанавілі, маючы адныя інструкцыі. Пра мазавецкі генеральны соймак 27 ліпеня 1696 г.: Тамсама, s. 180—187 (ліст 1 жніўня 1696 г.).

⁴⁰ Niezabitowski S. Dzienniki... S. 122—123. А. Сайкоўскі у каментарых абсалютна няслушна звычайную ў тых часы вайсковую сесію ВКЛ назваў з'ездам «ракашчючых» вайсковых фармаванняў». Гэта была сесія цалкам ляльнага на той час гетману войска ВКЛ, якая не мела ніякай сувязі з пазнейшай канфедэрацыяй часткі войска ВКЛ ці іншымі праявамі непаслухмянасці тагачаснаму афіцыйнаму вайсковому ды палітычнаму кіраўніцтву. Параўн.: AGAD. AR, dz. V, sygn. 13939/II, s. 206—209 (ліст К. Сарнецкага да К. С. Радзівіла, Варшава, 22 жніўня 1696 г.): «3 Вільні пішучь, што яго міласць пан ваявода віленскі ў Горадні меў вайсковую кола, дзе былі абраныя паслы на канвакацыю».

наў Людовіка XIV падтрымаць прынца дэ Канты, намагаўся захаваць вернасць старых прыхільнікаў Францыі з прыдворнай катэрыі ды дамовіцца з былымі апазіцыянерамі, найперш з Сапегамі. У плане элекцыі дэ Канты, які 17 ліпеня быў пасланы ў Парыж, было прадугледжана выплачваць пенсіі даўнім прыхільнікам Францыі. Пры гэтым як прыхільнікі згаданыя вялікі каронны гетман і фаварыты Яна III Сабескага М. Матчынскі ды рэфэрэндар ВКЛ Ян Уладзіслаў Бжастоўскі. Планавалася прапанаваць Сапегам 100 000 талераў, якія былі б дэпанаваныя ў Польшчы, а выплаціць іх толькі пасля паспяховай элекцыі, у якасці кампенсацыі іх выдаткаў на арганізацыю падтрымкі французскага кандыдата з боку ВКЛ⁴¹. Канчатковае пагадненне з Сапегамі амбасадар склаў толькі 24 кастрычніка.

На канвакацыйным сойме Сапегі дзейнічалі ўжо як неафіцыйныя прыхільнікі Францыі. Справы новай прафранцузскай групы ўскладняла рапэнае прымаса падтрымаць каралеву. У гэтай сітуацыі Сапегі выбралі хаўрус з Любамірскімі, а не з прымасам, які шмат дапамог у спрэчцы з К. К. Бжастоўскім. Напярэдадні сойма, даведаўшыся, што каралева ўсё ж прыбывае ў Варшаву, у таемным месцы (за алтаром капліцы каралеўскага палаца) сабраліся познанскі і плоцкі ваяводы, двое Любамірскіх, каронныя вялікі маршалак і вялікі падскарбі ды Б. П. Сапега, якія вырашылі напісаць да прымаса ліст з просьбай, каб той адгаварыў каралеву ад намеру ехаць у сталіцу⁴². Бачым, што ў невялікім «арганізацыйным камітэце» праціўнікаў Сабескіх ад ВКЛ была толькі адна асоба. Але напісаны пасля нарады ліст з прадстаўнікоў ВКЛ падпісалі Б. П. Сапега, Д. М. Радзівіл, К. С. Радзівіл.

Палітычныя сімпатыі магнатаў і шляхты ды ўплывы груповак выявіліся падчас расколу сойма 15 верасня. У спрэчцы наконт выдалення каралевы прымас перапыніў прамову маршалка сойма. Паслы і шмат хто з сенатараў, пратэстуючы, выйшлі і пачалі асобнае паседжанне. Выйшлі абодва Радзівілы (канцлер і падканцлер ВКЛ), Казімір Ян і Бенядзікт Павел Сапегі, мсціслаўскі ваявода Аляксандр Масевіч, троцкі кашталян Казімір Уладзіслаў Сапега (коданская галіна), жамойцкі кашталян В. Я. Гротуз, Любамірскія, Патоцкія ды інш.⁴³ Сярод сенатараў ВКЛ, які выйшлі, бачым не толькі прыхіль-

⁴¹ Depesze księdza de Polignac posła francuzkiego po śmierci Jana III, króla polskiego / Wyd. W. Kalinka. Cz. 1. Poznań, 1855. S. 10—12.

⁴² AGAD. AR, dz. V, sygn. 13939/II, s. 206—209 (ліст К. Сарнецкага да К. С. Радзівіла, Варшава, 22 жніўня 1696 г.).

⁴³ BCz. Rkps. 441/IV (дыярыюш канвакацыі 1696 г.), s. 353—354; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego... S. 422—423; BPAU-PAN. Rkps. 977, s. 49—49v.

нікаў дэ Канты, але і аднаго з найбольш адданых прыхільнікаў Яна Сабескага — жамойцкага кашталяна. З прымасам засталіся каронны вялікі гетман Станіслаў Ян Ябланоўскі, яго сваякі і прыхільнікі — Ляшчынскія, Красінскія, польны гетман ВКЛ Ю. Б. Слушка. Застаўся звязаны сваяцтвам з каралевай літоўскай надворны маршалак Аляксандр Павел Сапега⁴⁵, які і кіраваў на паседжаннях сената, што засталіся з прымасам.

Урэшце прымас, баючыся, каб на паседжаннях альтэрнатыўнага сойма не займеў першынства іншы біскуп і не ўзнік такім чынам другі *interrex*, адмовіўся далей падтрымліваць каралеву і Сабеску, дамовіўся з Любамірскімі і Сапегамі аб'яднаць паседжанні і перашоў на бок прыхільнікаў дэ Канты. Новаўтвораная кааліцыя прымаса, Любамірскіх, Патоцкіх, Сянжўскіх, Сапегаў (чарэйскіх і кодацкіх) ды Радзівілаў стала самым вялікім алігархічным аб'яднаннем падчас бескаралеўя. Пазней, калі трэба было аб'ядноўвацца не паводле прынцыпу «супраць», а «за», хаўрус пачаў распадацца. Канстанцін Сабескіх ускладнілася, 26 верасня чарнігаўскі пасол Радзівілаў упершыню ў гісторыі спыніў паседжанні канвакацыйнага сойма, які не паспеў прызначыць дату элекцыйнага сойма.

Вайсковая канфедэрацыя

Новым выклікам для Сапегаў і сведчаннем іх збліжэння з Радзівіламі стала канфедэрацыя часткі літоўскага войска, абвешчана ўвосень 1696 г. у Берасці. Канфедэрацыю трэба звязваць з проіграшам каралевы на канвакацыйным сойме. Яе распачалі найперш тыя вайсковыя аддзелы, якія былі ў падпарадкаванні гетмана пана Ю. Б. Слушкі. Кіравалі канфедэратамі вялікі літоўскі харуц Грыгорый Антоній Агінскі ды віцебскі кашталян Міхал Казімір Цел. Каралеву абвінавачвалі, што яна фінансавала канфедэрацыю Хаця фармальна Ю. Б. Слушка да канфедэратаў не далучаўся, так канфедэрацыю падтрымліваў. Канфедэраты спрабавалі перцягнуць на свой бок Радзівілаў⁴⁶. Аднак канцлер і падканцлер адзілі канфедэрацыю, а Д. М. Радзівіл злаваў, што ў канфедэрацыі

прымасам была ўключаная яго прыватная, складзеная з сялянаў венгерская пешая харутва, прызначаная для яго асабістай аховы падчас канвакацыйнага сойма⁴⁷.

Па просьбе вялікага гетмана Казіміра Яна Сапегі падканцлер Караль Станіслаў Радзівіл, серадзскі ваявода Ян Пянёнжак, літоўскі надворны маршалак Аляксандр Павел Сапега выступілі з пасрэдацтвам на перамовах з канфедэратамі. К. Я. Сапега прапанаваў канфедэратам амністыю, роўныя правы з лаяльным яму войскам на гіберну і кансітэнцыі, паабяцаў са сваіх сродкаў выплаціць заробак за два кварталы⁴⁸. Параўнаўча лёгка ліквідаваўшы канфедэрацыю, К. Я. Сапега паказаў, што яго ўплыў у войску ВКЛ быў непараўнальна большы за ўплыў яго апанентаў. Ва ўмовах бескаралеўя антысапежанская апазіцыя, што засталася адзін на адзін супраць групоўкі Сапегаў і іх прыхільнікаў, не здолела больш-менш грунтоўна выступіць ні на соймах, ні ў войску. Выглядае, што, паспяхова завершыўшы спрэчкі з віленскім біскупам і Крышпінамі, нармалізаваўшы адносіны з Радзівіламі, змусіўшы да падпарадкавання новых лідараў антысапежанскай апазіцыі — Агінскіх і Пацелю, Сапегі дасягнулі вяршыні сваёй магутнасці ў ВКЛ, на працягу паўгода аднавіўшы свой уплыў, які завагаўся падчас канфрантацыі з Янам III Сабескім.

Рэляцыйныя, грамнічныя, перадэлекцыйныя соймікі 1696—1697 гг.

У далейшым уплывы магнацкіх групавак ВКЛ выявіліся на шматлікіх соймах: рэляцыйных 22—23 лістапада 1696 г., адкладзеных на пазнейшы час (лімітаваных) рэляцыйных у студзені 1697 г., грамнічных 4 лютага 1697 г., лімітаваных рэляцыйных (перадэлекцыйных) у лютым—сакавіку 1697 г. На іх выказвалася стаўленне да канфедэрацыі часткі войска ВКЛ, а таксама вялася падрыхтоўка да выбараў караля. Толькі давёўшы, што падчас гэтай серыі соймаў шляхта ВКЛ абмеркавала і ў многіх выпадках пагадзілася з праектам закона аб казаквацыі ці прынамсі з яго ідэяй, можна бы-

⁴⁴ Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego... S. 423.

⁴⁵ Rachuba A. Sapięha Aleksander Paweł // PSB. T. XXXIV. Z. 4. Wrocław etc. 1997. S. 562.

⁴⁶ BCz. Rkps. 445/IV, s. 152—153 (ліст Г. А. Агінскага да К. С. Радзівіла, б. м., копія); Тамсама. Rkps. 442/IV, s. 188—189 (тое самае); Тамсама. Rkps. 445/IV, s. 147—148 (ліст Г. А. Агінскага да Д. М. Радзівіла, б. м. і д., копія); Тамсама. Rkps. 442/IV, s. 183—184 (тое самае).

⁴⁷ BCz. Rkps. 190/IV, s. 47—48 (ліст Д. М. Радзівіла да Г. А. Агінскага, б. м., 27 кастрычніка 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 445/IV, s. 248—249 (тое ж).

⁴⁸ AGAD. AR, dz. II, sygn. 1822, s. 3—4 (ліст М. Сапегі да канфедэратаў, пад Берасцем, 10 лістапада 1696 г., копія); ВРАУ-РА. Rkps. 6120, к. 9v—10 (тое самае, датаваны 11 кастрычніка 1696 г.); BCz. Rkps. 445/IV, s. 159—161 (ліст К. С. Радзівіла да даверанай асобы, б. м., 17 лістапада 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 442/IV, s. 195—197 (тое самае).

ло б казаць, што пастанова аб каэквацыі 1697 г. была прынятая ініцыятыве шляхты ВКЛ і яе намаганнямі.

Хаду соймакаў дапамагаюць узнавіць прынятыя на іх пастановы акты павятовых канфедэрацый, інструкцыі паслам да прымаса міністраў, паслам на элекцыйны сойм, прамовы паслоў перад прысам ці міністрамі ды адказы апошніх, звязаная з соймакамі карэспандэнцыя, апісанні ходу соймакаў («рэляцыі»), дзённікі ўдзельнікаў.

У часе соймакаў згодна дзейнічалі чарэйскія Сапегі, коданскія Сапегі, Радзівілы, Сангушкі. Ім апаніравала звязаная з каралевай Якубам Сабескім група магнатаў: Ю. В. Слушка, Агінскія, Паўлюшкіны-Кіршэнштэйны, Завішы, Валовічы і некаторыя іншыя менш уплывовыя. Шмат хто з іх асабіста браў удзел у канфедэрацыйнай войска ВКЛ. Соймікі, на якіх кіравалі Сапегі, Радзівілы ці Сапегі, Радзівілы разам, крытыкавалі каралеву і канфедэрацыю войска ВКЛ, патрабавалі выдаліць каралеву з Варшавы і такім чынам агараніць будучую элекцыю ад ціску з яе боку, патрабавалі «апісаць маёмасць Сабескіх і разгледзець справу ініцыятараў канфедэрацыйнай войска ВКЛ.

Сапегі дамінавалі на гарадзенскім рэляцыйным соймаку 23 лістапада 1696 г., на старадубскім перадэлекцыйным соймаку 8 сакавіка 1697 г., які падзякаваў С. Г. Любамірскаму за тое, што той перамаг наў каралеву пакінуць Варшаву і не замінаць элекцыі⁴⁹. Групоў Радзівілаў кантралявала генеральны попс жамойцкай шляхты ў Скаршчынах у лістападзе 1696 г. Там стольнік ВКЛ Ю. С. Сапега быў абраны жамойцкім генеральным палкоўнікам. Сапегаў падтрымаў браслаўскі рэляцыйны соймак 23 лістапада 1696 г.⁵⁰ Радзіві-

⁴⁹ BCz. Rkps. 186/IV, nr 64, s. 297—300 (інструкцыя гарадзенскага рэляцыйнага соймака паслам да прымаса, Горадня, 23 лістапада 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 3766/IV, s. 52—55 (тое самае); BOss. Rkps. 260, s. 370—372 (тое самае); AGAD. AR, dz. sygn. 1821, s. 1—4 (адказ прымаса на інструкцыю паслам гарадзенскага рэляцыйнага соймака, Скернявіцы, 31 снежня 1696 г., копія); BCz. Rkps. 441/IV, s. 564—566 (інструкцыя старадубскага лімітавага грамічнага (перадэлекцыйнага) соймака паслам да С. Г. Любамірскага, Вільня, 8 сакавіка 1697 г., копія); BOss. Rkps. 408, s. 119—120 (тое самае); Тамсама. Rkps. 260, s. 387—389 (тое самае); BN. Rkps. 6306, ark. 253/1, s. 254v (тое самае, датаваны 5 сакавіка 1697 г.). Параўн.: Skrzypiet A. Maria Kazimierzowa wobec elekcji po zgonie Jana III // Z dziejów XVII i XVIII wieku. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Michałowi Komarzyńskiemu. Katowice, 1997 (Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Nr 1627). S. 115.

⁵⁰ Пра тое, што на паслоў Браслаўскага павега да прымаса напалі канфедэрацыйны войска ВКЛ, згадваецца: BCz. Rkps. 442/IV, s. 208—210 (прамова перад прысам пасла берасцейскага рэляцыйнага соймака, Скернявіцы, 30 снежня 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 445/IV, s. 172—175 (тое самае).

дзейнічалі на новагародскім і берасцейскім соймаках. Першыя курсы раваў канцлер разам са сваім сынам, другі — падканцлер.

Спыненне канвакацыйнага сойма і распачатая канфедэрацыя часткі войска ВКЛ спрычынілася да замяшальніцтва і на рэляцыйных соймаках. Нават віленскі соймак скончыўся безвынікова⁵¹. Падчас бескаралеўя найбольш канфліктнымі рэгіёнамі былі Берасцейскі павет ды Жамойць. У апошняй на грамічным соймаку 4 лютага меркавалі зацвердзіць нядаўна складзенае пагадненне паміж Сапегамі і Крышпінамі. Дырэктарам соймака быў Б. П. Сапега. Інфлянцкі падстолі Тэафіл Ян Наркевіч⁵², які ініцыяваў справу наконт несапраўднасці шляхецтва Крышпінаў у Галоўным Трыбунале, меўся быў выбачыцца, але толькі пачаў казаць, як на яго напалі прыхільнікі Крышпінаў і пасеклі⁵³. Сутыкненне паказвае, што сапраўднага замірэння не было, а замяшальніцтва — гэта яшчэ не ўхваленне ідэі каэквацыі. Невядома ніводнай пастановы жамойцкага соймака, якая б ухваліла каэквацыю.

Амаль цалкам хаду соймакаў удалося рэканструяваць толькі ў Берасці, між іншым, найбольш канфліктным рэгіёне — цэнтры канфедэрацыі войска ВКЛ. 22—23 лістапада 1696 г. у прадмесці Берасця адбыўся рэляцыйны соймак. Дырэктарам яго быў абраны К. С. Радзівіл, а сярод удзельнікаў прысутнічалі К. Я. Сапега, А. П. Сапега, канюшы ВКЛ Міхал Францішак Сапега, троцкі кашталян і берасцейскі стараста К. У. Сапега. Соймак асудзіў канфедэратаў войска ВКЛ, якія не дазволілі правесці яго паседжанні ў замку⁵⁴. Лімітава-

⁵¹ LNB RSS. R 1405 (дзённік Я. Л. Азямблоўскага; запіс ад 23 лістапада 1696 г.: «рэляцыйны соймак іх міласцяў паноў паслоў з канвакацыі сышоў *per abusum* на нішто»; ад 24 лістапада: «у гэты дзень соймак раскідаўся»).

⁵² Падрабязней пра канфлікты Сапегі з Крышпінамі, разгляд справы ў судзе і мірнае пагадненне паміж імі (23 лістапада 1696 г.) гл.: Šliesoriūnas G. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystės vidaus karo išvakarėse... S. 85—86, 222, 237—239; гл. таксама: Sawicki M. «Wojna» parlamentarna i sądowa Sapiehow z Kryszpinami Kirszenszteimami w latach dziesięćdziesiątych XVII wieku // Kultura parlamentarna epoki staropolskiej / Red. A. Strojnowski. Warszawa, 2013. S. 253—267.

⁵³ LMAVB RS: F 17, b. 177, l. 66 (апісанне жамойцкага грамічнага соймака 4 лютага 1697 г.); Zawisza K. Pamiętniki... S. 188.

⁵⁴ BCz. Rkps. 186/IV, nr 63, s. 293—296 (інструкцыя берасцейскага рэляцыйнага соймака паслам да прымаса, Берасце, 12 лістапада 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 3766/IV, s. 52—57 (тое самае); Тамсама. Rkps. 442/IV, s. 208—210 (прамова да прымаса пасла берасцейскага рэляцыйнага соймака, Скернявіцы, 30 снежня 1696 г., копія); Тамсама, s. 210—211 (адказ прымаса на інструкцыю берасцейскага рэляцыйнага соймака, Скернявіцы, 31 снежня 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 445/IV, s. 175—176 (тое самае); BOss. Rkps. 260, s. 305—306 (тое самае, датаваны 13 снежня 1696 г.); BPAU-PAN. Rkps. 977, s. 52 (тое самае).

ны рэляцыйны соймік сабраўся 10 студзеня 1697 г., ужо пасля рэпуску вайскавай канфедэрацыі. Дырэктарам на ім быў К. С. Радзівіл, а сярод удзельнікаў прысутнічаў стражнік ВКЛ М. Ю. Сапега. Прысутныя кіраўнікі канфедэрацыі Людвік Канстанцый Паца і мясцовы земскі пісар Рэйнгольд Казімір Садоўскі, жадаючы прапашкодзіць абмеркаванню пытання, хто быў ініцыятарам канфедэрацыі, і высвятленню, якая канфедэратамі была нанесена шкода, заявілі пратэстацыю і спрабавалі спыніць паседжанні. Па словы К. С. Радзівіла, пратэстацыя была інспіраваная Ю. Б. Слушкам, была абсалютна неабгрунтаваная. Пратэстацыі соймік не прызнаў, бо ў адносінах да яе ініцыятараў, былых кіраўнікоў канфедэрацыі, на думку ўдзельнікаў сойма, трэба было ўжыць палажэнне пра іфамію канстытуцыі 1667 г. У выніку тых, хто спрабаваў сарваць соймік, былі прыраўнаны да ворагаў Айчыны⁵⁵. На грамічны сойміку 4 лютага 1697 г. адбылося ўзброенае сутыкненне паміж бальшымі канфедэратамі і прыхільнікамі Радзівілаў ды Сапегаў. Яны справакавала аналагічная спроба пратэсту ізноў з боку Л. К. Пацея, хоць дзеянні такога характару, як было згадана, ужо былі прыраўнаны да дзяржаўнага злачынства. У часе сутыкнення прыхільнікі Л. К. Пацея былі збітыя і ўцяклі з Берасці ў рэзідэнцыю жонкі лютэрскага польнага гетмана Тэрэзы Слушкі ў Блоткаве. На паседжаннях сойма пасля сутыкнення дырэктарам быў К. С. Радзівіл, Л. К. Пацей, пісар ВКЛ Крыштаф Уладзіслаў Дунін-Раецкі і яшчэ два мясцовыя ўраднікі, што бралі ўдзел у канфедэрацыі 1696 г., былі абвешчаныя ворагамі Айчыны. Удзельнікі сойма абавязаліся бараніць адзін аднаго ад помсты асуджаных. З гэтай мэтай стражнік ВКЛ М. Ю. Сапега быў абраны генеральным палкоўнікам ваяводства, а ў дапамогу яму прызначылі пяць ротмістраў⁵⁶.

З'езд прыхільнікаў Л. К. Пацея ў рэзідэнцыі Т. Слушкі накіраваў сваё пасольства да прымаса. У складзенай інструкцыі ўтрымлівалася скарга на напад і просьба пра падтрымку. Нічога, звязанага з к-

эквацыяй, пастаноўлена не было⁵⁷. Верагодна, тут былі таксама выбраныя альтэрнатыўныя генеральны палкоўнік і ротмістры.

12 сакавіка ў Берасці сабраліся два альтэрнатыўныя рэляцыйныя (перадэлежцыйныя) соймкі. На паседжаннях у замку дырэктарам быў падканцлер К. С. Радзівіл, удзельнічалі падскарбі Б. П. Сапега, троцкі кашталян К. У. Сапега, крайчы ВКЛ Уладзіслаў Язафат Сапега, стражнік ВКЛ М. Ю. Сапега і Казімір Сангушка. Былі абраныя паслы ад павета на элекцыю, сярод якіх сям'ера Сапегаў (чарэйскіх і коданскіх), трое Радзівілаў і двое Сангушак. У інструкцыі іх абавязалі патрабаваць, каб каралева падчас элекцыі знаходзілася не бліжэй за 40 міляў ад Варшавы, каб былі абмеркаваныя прэтэнзіі да памерлага караля, «апісаная» маёмасць Сабескіх, асуджаныя ініцыятары зрыву канвакацыйнага сойма і стварэння канфедэрацыі войска. Было запатрабавана забараніць кароннаму надворнаму падскарбію ўмешвацца ў кіраванне каралеўскімі эканоміямі ВКЛ. Такім чынам, на берасцейскіх соймах, дырэктарам на якіх быў К. С. Радзівіл, нічога звязанага з каэквацыяй не абмяркоўвалася, але патрабавалася пашырыць рэальныя паўнамоцтвы вялікага падскарбія ВКЛ. Паслоў на элекцыі павінна было падтрымаць паспалітае рушанне: генеральныя попіс быў прызначаны ля Каралеўскай Рэчыцы на 2 траўня, адкуль планавалася ісці на Варшаву. Удзел быў абавязковым («*sub poenis in absentes*»)⁵⁸. Сцверджанні гісторыкаў, што Сапегі і Радзівілы імкнуліся пазбегнуць паспалітага рушання як на берасцейскім сойміку 12 сакавіка, так і на іншым соймах⁵⁹, не з'яўляюцца цалкам дакладнымі.

Сапегі не пазбягалі паспалітага рушання, г. зн. былі ўпэўненыя ў сваім уплыве на шляхту ВКЛ; гэта пацвярджае і выдадзены 28 сакавіка ў Вільні ўніверсал. Яго захаваная копія не падпісаная; гэты ўніверсал называецца «прыватным». Шляхту запрашалі прыбыць на элекцыю паспалітым рушаннем разам з польскімі ваяводствамі,

⁵⁵ АВАК. Т. IV. С. 234—235 (пастанова берасцейскага лімітавага рэляцыйнага сойма, Берасце, 10 студзеня 1697 г., актыкаваная ў берасцейскіх гродскіх судовых кнігах); РНБ. Рук. отд. Ф. 971 (АД), авт. 127, № 10, л. 29—32 (арыгінал); ВРАУ-РА. Rkps. 977, s. 53v—54.

⁵⁶ АВАК. Т. IV. С. 236—238 (пастанова берасцейскага грамічнага сойма, Берасце 4 лютага 1697 г., актыкаваная ў берасцейскіх гродскіх судовых кнігах); АГА. AR, dz. II, sygn. 1826, s. 9—13 (арыгінал); Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 1705, воп. 1, спр. 26, арк. 3021—3024 (улісана ў берасцейскіх гродскіх судовых кнігах 5 лютага 1697 г.); АГА. AR, dz. II, sygn. 1827, s. 1—4 (апісанне берасцейскага грамічнага сойма 4 лютага 1697 г.); ВРАУ-РА. Rkps. 977, s. 54v—55.

⁵⁷ BCz. Rkps. 3766/IV, s. 115—116 (прамова пасла берасцейскай шляхты Ж. Б. Хшаноўскага, высланага пасля грамічнага сойма працўнікамі Сапегаў да прымаса, Варшава, 13 лютага 1697 г.).

⁵⁸ АВАК. Т. IV. С. 238—244 (інструкцыя берасцейскага лімітавага рэляцыйнага (перадэлежцыйнага) сойма паслам на элекцыю, Берасце, 12 сакавіка 1697 г. (памылкова датавана 1 сакавіка 1697 г.), улісана ў берасцейскія гродскія судовыя кнігі 15 красавіка 1697 г.); НГАБ. Ф. 1705, воп. 1, спр. 26, арк. 3087—3094 (улісана ў берасцейскія гродскія судовыя кнігі 15 красавіка 1697 г.); ВРАУ-РА. Rkps. 977, s. 56—56v.

⁵⁹ Rachuba A. Sapieha Benedykt Paweł // PSB. T. XXXIV. Z. 4. S. 586—587; Rachuba A. Sapieha Jerzy Stanisław // PSB. T. XXXV. Z. 1. Wrocław etc., 1994. S. 19; Rachuba A. Radziwiłł Karol Stanisław // PSB. T. XXX. S. 241—242.

што вырашылі гэтаксама не дазволіць сілай навязаць караля. значаецца, што пагрозу стварае канфедэрацыя кароннага войска, хто гэтак жа бунтуе ў ВКЛ⁶⁰. Такі ўніверсал маглі выдаць толькі праціўнікі канфедэрацыі часткі войска ВКЛ. Апрача таго, універсал абвешчаны ў Вільні — месцы, дзе рэзідаваў К. Я. Сапега і дзе мінавалі яго ўплывы. У сакавіку тут прайшла сесія войска ВКЛ, якое засведчыла вернасць вялікаму гетману. Апроч таго, у пачатку вясны К. Я. Сапегу падавалася, што становішча ў ВКЛ стабілізуецца і яго апаненты больш не збіраюцца яму актыўна процідзейнічаць⁶¹. Калі скласці разам усе гэтыя факты, як мы мяркуюем, не больш верагодна, што ўніверсал выдаў сам К. Я. Сапега.

На альтэрнатыўным сойміку ў Берасці 12 сакавіка, які сабраўся бернардзінскім кляштарам, удзельнічаў Ю. Б. Слушка. Соймік пачаўся з цвёрдзіў сваё ранейшае рашэнне, паводле якога К. У. Дунін-Раецкі быў выбраны генеральным палкоўнікам, а Л. К. Пацей і яшчэ некалькі асобаў — ротмістрамі. Пацверджанне патрабавалася, паколькі соймік на чале з К. С. Радзівілам гэтую пастанову скасаваў. Альтэрнатыўны генеральны popis павятовай шляхты быў прызначаны на 29 красавіка ля Берасця. Удзел у ім быў таксама абавязковы («*suae praenitendae de expeditione bellica*»)⁶².

Сітуацыя, калі шляхты ВКЛ змушалі ўдзельнічаць у альтэрнатыўных генеральных popisах і паспалітым рушанні, пагражаючы абодвух выпадках санкцыямі, у канцы XVII ст. паўтаралася сістэматычна. Нельга дакладна сказаць, удзел у якім паспалітым рушанні выбрала большасць берасцейскай шляхты. Вядома, што ў popisie 2 траўня ўдзельнічаў К. С. Радзівіл і шмат шляхты («*cum numero nobilitate*»)⁶³.

На берасцейскіх сойміках сутыкнуліся асноўныя сілы канкурэнтных груп. Першую прадстаўлялі К. Я. Сапега, Б. П. Сапега, сыны, К. С. Радзівіл, коданскія Сапегі, Сангушкі. Іншую

Ю. Б. Слушка, Л. К. Пацей, Г. А. Агінскі, які кіраваў канфедэрацыяй войска, і іншыя, менш уплывовыя магнаты. Аб'яднанні сілы алігархаў здолелі выпіснуць апазіцыю і дамінавалі на «легальных» сойміках. Апазіцыя змагла, аднак, правесці некалькі альтэрнатыўных з'ездаў, па аналогіі са згаданымі соймікамі. Аднак пры гэтым на берасцейскіх сойміках вялася палеміка наконт адказнасці канфедэратаў ВКЛ і вакол Сабескіх. Не было пастановаў, якія б заклікалі ўраўнаваць паўнамоцтвы міністраў ВКЛ і Польшчы. З пастановай аб каэквацыі звязаны толькі адзін фрагмент з тэксту канфедэрацыі, прынятай на сойміку апанентаў Сапегі 12 сакавіка 1697 г., дзе прэставалася супраць «уціску» і выказвалася спадзяванне на будучай элекцыі пры данамозе польскіх ваяводстваў гэтае яро скінуць⁶⁴. Непасрэднага закліку аб ураўнаванні паўнамоцтваў міністраў ВКЛ і Польшчы няма і тут. Таму гэтая канфедэрацыя не пацвярджае, што шляхта публічна абмяркоўвала ідэю каэквацыі або праект адпаведнага закона. Аднак былі заклікі прыняць захады супраць Сапегі і Радзівілаў на элекцыйным сойме. Заўвага наконт падтрымкі Польшчы пацвярджае, што без яе нават аб'яднання намаганні найбольш уплывовых лідараў антысапежанскага руху ВКЛ былі недастатковымі. І яны самі гэта ўсведамлялі.

Апаненты Сапегі ў часы бескаралеўя пераважалі на менскіх, мсціслаўскіх і віцебскіх сойміках. На менскім рэляцыйным сойміку 23 лістапада дырэктарам быў падчасы ВКЛ Марцін Міхал Крышпін-Кіршэнштэйн, удзельнічаў таксама яго сваяк, менскі староста К. Завіша. Тут быў прыняты акт канфедэрацыі ваяводства, які ў гістарыяграфіі інтэрпрэтуецца як абавязальніцтва «дабівацца ажыццяўлення каэквацыі (ураўнавання — Г. С.) правоў»⁶⁵. Пры гэтым грунтуюцца на запісаным у акт аб канфедэрацыі абяцанні «бараніць святую веру, свабоду, унію з Каронай, не шкадуючы жыцця і крыві, ад тых, хто гэтую свабоду топча»⁶⁶, ды на факце, што К. Я. Сапега гэтую канфедэрацыю, тэкст якой К. Завіша накіраваў і ў іншыя ваяводства, зразумеў як скіраваную супраць сябе ды ужыў да К. Завішы ціск⁶⁷. Аднак скарыстаныя тут агульныя фразы былі ўласцівыя і дакументам прыхільнікаў Сапегі. У адносінах да гэтай канфедэрацыі, як і ў адносінах да згаданай берасцейскай канфедэ-

⁶⁰ BCz. Rkps. 188/IV, nr 59, s. 319 (прыватны ўніверсал ваяводствам і паветам ВКЛ Вільня, 28 сакавіка 1697 г., копія).

⁶¹ AGAD. AR, dz. V, sygn. 13847/II, s. 132 (ліст К. Я. Сапегі да К. С. Радзівіла, Вільня, 8 сакавіка 1697 г.): «Была ў мяне тут вайсковая сесія дзеля абрання пасля пабачыў я вялікую згчлівасць да сябе ўсяго войска, калі кожная харугва з дэкларацыяй і прысягай [вернасці] прыслала дэпутатаў, абяцаючы заставацца вернымі Рэчы Паспалітай і захоўваць паслушэнства. Па ваяводствах жа ўсюды з ласкаю Божай ціха».

⁶² BCz. Rkps. 441/IV, s. 567—570 (канфедэрацыя альтэрнатыўнага берасцейскага павятовага сойміка праціўнікаў Сапегі, Берасце, 12 сакавіка 1697 г., копія).

⁶³ BPAU-PAN. Rkps. 977, s. 57v.

⁶⁴ BCz. Rkps. 441/IV, s. 567—570.

⁶⁵ Wasilewski T. Kryszpin-Kirszensztein Marcin (Marcjan) Michał // PSB. T. XV. Z. 4. Wrocław etc., 1970. S. 502—503.

⁶⁶ Zawisza K. Pamiętniki... S. 24—25, 48—49.

⁶⁷ Тамсама. S. 49.

рацыі апанентаў Сапегаў, маюць аднолькавую сілу тэя самыя завагі што да адсутнасці канкрэтыкі. Ідэя ўраўнавання паўнамоцтва міністраў ВКЛ і Польшчы не была сфармуляваная і публічна шлітай ні абмяркоўвалася. Няма звестак, што на пазнейшых менсасойміках прымаліся пастановы, звязаныя з законам аб казквачах. Хоць на іх таксама пераважалі апаненты Сапегаў: напрыклад, грамічным соймаку дырэктарам быў М. М. Крышпін-Кіршэнштэйн, а ўдзельнічаў таксама К. Завіша, на нараду з якім прыехалі падстолі ВКЛ Лявон Казімір Агінскі.

На віцебскім рэляцыйным соймаку 23 лістапада, які прайшоў пад кантролем апанентаў Сапегаў і на якім дырэктарам быў мечнік ВКЛ Міхал Францішак Агінскі, нічога, звязанага з казквачыяй, прынята не было. Больш за тое — соймак прасіў прымаса ўціхамірыць замшальніцтва ў дзяржаве ды пераканаць каралеву, каб тая не фінансавала канфедэрацыю войска ВКЛ, а таксама спыніла перапіску з замежнымі дварамі і выслала са свайго двара замежнікаў⁶⁸. Бачым, што тэя апаненты Сапегаў, што знаходзіліся далёка ад ачага канфедэрацыі, не сімпатызавалі спосабу, выбранаму Ю. Б. Слушка Г. А. Агінскім і Л. К. Пацеём для змагання з Сапегамі. На віцебскім перадэлецыйным соймаку ў сакавіку 1697 г. ізноў дамінавалі апаненты Сапегаў; паслом на элецыю тут быў абраны падчашы ВКЛ М. М. Крышпін-Кіршэнштэйн, аднак няма ніякіх згадак пра пастановы, звязаныя з казквачыяй.

У Мсціславе як на згаданым перадканвакацыйным соймаку, так на пазнейшых, напрыклад, на рэляцыйным соймаку восенню 1696 г. дамінавалі праціўнікі Сапегаў, якіх узначальваў мсціслаўскі харужы М. Валовіч. Рэляцыйны соймак адкрыта падтрымаў канфедэрацыю войска ВКЛ, звярнуўся да вялікага гетмана К. Я. Сапегі патрабаваннем не ўжываць супраць канфедэратаў сілы, вызначыў падатак для дзяржаўных уладанняў у памеры сямі падымных, сабранымі сродкамі планаваў падтрымаць канфедэратаў. К. Я. Сапега прасіў К. С. Радзівіла, каб той не прызнаваў пастановы згаданага соймака і не плаціў падымнага падатку са свайго Крычаўскага староства⁶⁹. Як бачым, Мсціслаўскае ваяводства ў гады бескаралеўя стала адным з бастыёнаў антысапеганскай апазіцыі. На жаль, не ўдалося знайсці тэкстаў пастанаваў, прынятых на соймаках гэтай

ваяводства, а ва ўскосных крыніцах, якія падаюць звесткі пра падзеі ў Мсціславе, не згадваецца пра нейкія патрабаванні, уключаючы пазней у пастанову аб казквачах.

Пра ўраўнаванне паўнамоцтваў міністраў ВКЛ і Польшчы няма мовы і ва ўніверсалах да соймакаў і вядомых нам лістах прымаса, каралевы, Якуба Сабескага, куяўскага біскупа, адрасаваных на рэляцыйны соймакі⁷⁰. Не абмяркоўвалася гэтая праблема і ў палемічных лістах часу бескаралеўя⁷¹.

Як мы ўжо згадалі, пры абмеркаванні падзеяў 1696—1697 гг. асабліва трэба звярнуць увагу на новагародскія павятовыя соймакі, якія курыраваў Д. М. Радзівіл. Рэляцыйны соймак тут сабраўся позна — толькі 10—11 снежня 1696 г. На той час ужо было вядома, што К. Я. Сапегу ўдалося ліквідаваць канфедэрацыю часткі войска ВКЛ. Соймак праходзіў хаатычна, і вырашана было адкласці абмеркаванне найважнейшых праблем да грамічнага соймака ў лютым. Са знакамітых асобаў у Новагародак прыехаў генеральны эканом нойбургскіх уладанняў С. Незабітоўскі, які запрашаў шляхту да сябе як напярэдадні соймака, так і ўвечары 10 і 11 снежня. Ужо ў першы дзень соймака ён напісаў К. Я. Сапегу ліст. Таксама прысутнічаў сын канцлера, лідскі стараста Я. М. Радзівіл. Пасля паседжанняў першага дня яго наведвала шляхта, сярод якой быў і С. Незабітоўскі⁷². Хоць соймак, на які не наважыліся прыехаць міністры ці сенатары ВКЛ, праходзіў хаатычна, але не было прыкметнай канфрантацыі паміж прыхільнікамі розных групавак, асабліва паміж яшчэ нядаўнімі ворагамі — С. Незабі-

⁶⁸ BCz. Rkps. 186/IV, nr 65, s. 301—304; Тамсама. Rkps. 3766/IV, s. 57—60 (інструкцыя віцебскага рэляцыйнага соймака паслам да прымаса, Віцебск, 23 лістапада 1696 г., копія).

⁶⁹ AGAD. AR, dz. V, sygn. 13847/II, s. 120—121 (ліст К. Я. Сапегі да К. С. Радзівіла Горадня, 13 снежня 1696 г.).

⁷⁰ BCz. Rkps. 441/IV, s. 448—451 (універсал прымаса да рэляцыйных соймакаў, Варшава, 6 кастрычніка 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 186/IV, nr 22, s. 99—106 (тое самае); Тамсама, nr 34, s. 157—158 (ліст прымаса да сваіх прыхільнікаў перад рэляцыйнымі соймакамі, б. м., 17 кастрычніка 1696 г., копія); Тамсама, nr 29, s. 133—136 (ліст прымаса да рэляцыйных соймакаў ВКЛ, Варшава, 15 кастрычніка 1696 г., копія); Тамсама, nr 25, s. 111—112 (тое самае); Тамсама. Rkps. 441/IV, s. 386 (тое самае); Тамсама. Rkps. 186/IV, nr 28, s. 119—131 (ліст куяўскага біскупа да рэляцыйных соймакаў, б. м., 15 кастрычніка 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 441/IV, s. 387—388 (ліст Якуба Сабескага да рэляцыйных соймакаў, б. м. і д., копія); Тамсама. Rkps. 186/IV, nr 70, s. 317—319 (ліст каралевы да прымаса, Варшава, 5 снежня 1696 г., копія); Тамсама. Rkps. 3766/IV, s. 116—118 (тое самае).

⁷¹ Orszulik S. Polemika wokół kandydatury Sobieskich do korony w okresie bezkrólewia 1696/97 // Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka». 1980. R. XXXV. № 2. S. 341—349; Orszulik S. Polemika wokół związków wojskowych (koronnego i litewskiego) w okresie bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego // Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka». 1992. R. XLVII. № 1—2. S. 223—230. Аўтар не згадвае казквачыі сярод праблемаў, якія ў той час абмяркоўваліся.

⁷² BN. BOZ. Rkps. 911, s. 344v; Niezabitowski S. Dzienniki... S. 135 («Засядаў у Новагародку рэляцыйны соймак *in summa confusione* [...]»).

тоўскім ды ўсімі нойбургскімі кліентамі з аднаго боку і Радзівіламі другога. Вялікі гетман не меў ніякіх прэтэнзій да Незабітоўскага, на адварот — вельмі фамільярна («*prose, mój braciszku*») прасіў яго і да лей удзельнічаць у новагародскіх соймах і не дазваляць, каб на іх перамагалі праціўнікі роду Сапегаў. Праўда, К. Я. Сапега згадваў, што ён «трапіў у няласку» да ўплывовай у Новагародскім ваяводстве асабы — падкаморага Т. Г. Абуховіча («*że jmpr. podkomorzy nowogrodzki [...] nie taskaw na mnie*»)⁷³. У чым гэтая няласка праўдзілася — мы ведаем. Можна меркаваць, што падкаморы аддаліся ад Сапегаў зблізіўся з Д. М. Радзівілам.

4 лютага 1697 г. у Новагародку сабраўся грамічны сойм, які выбраў дэпутатаў у Галоўны Трыбунал, а на наступны дзень пачаўся адкладзены (лімітаваны) рэляцыйны сойм, які адначасова быў пераэдэлекцыйным і доўжыўся тры дні. На грамічным сойміку, верагодна і на рэляцыйным, дырэктарам быў канцлер ВКЛ Д. М. Радзівіл. Ход і вынікі соймаў паказваюць, што ўплыў канцлера тут быў вызначальным. На грамічным сойміку ён быў выбраны генеральным рэгіментам ваяводства, а яго сын, лідскі староста Ян Мікалай — адным з чатырох палкоўнікаў⁷⁴. На адкладзеным рэляцыйным сойміку былі абраныя тры паслы на элекцыйны сойм, блізкі да канцлера ВКЛ надворны харужы Гедэон Міхал Франкевіч-Радзымінскі ды двое сыноў канцлера — лідскі староста Ян Мікалай і юрбарскі староста Міхал Антоній⁷⁵.

У соймах браў удзел адміністратар нойбургскіх уладанняў С. Незабітоўскі. Няма прыкметаў таго, што паміж прыхільнікам канцлера і асобамі, якія былі звязаныя з Сапегамі ці прадстаўлялі нойбургскія інтарэсы, было б хоць нейкае заўважнае процістаянне. Пасля грамічнага сойма С. Незабітоўскі «да ночы» быў у канцлера «на абедзе». На рэляцыйным сойміку, які пачаўся 5 лютага, пасля выбараў паслоў на элекцыю пачалі складаць для іх інструкцыю. У яе падрыхтоўцы актыўна ўдзельнічаў і С. Незабітоўскі («*instrukcyje exorbitantiarum pisalem z drugimi im. panami [...] z wielkim ufatygowaniem*»). Увесь наступны дзень інструкцыю рэдагавалі,

ўвечары «да позняй ночы» С. Незабітоўскі зноў быў у канцлера. 7 лютага ўдзельнікі сойма падпісаліся пад інструкцыяй⁷⁶. Бачым, што ўдзельнікі ўзброенага канфлікту 1695 г. падчас сойма супрацоўнічалі. Тым больш адметны плён такога супрацоўніцтва — інструкцыя новагародскім паслам на элекцыйны сойм.

У ёй знаходзім тры чвэрці палажэнняў будучай пастановы аб каэквацыі. Сярод найбольш цікавых пунктаў інструкцыі варты адзначыць пункт 19. Тут прапануецца прыняць на будучым сойме рашэнне, каб ад польскай мовы, якую ў сваім справаводстве ўжо ўвёў новагародскі каптуровы суд, не адмаўляліся, а наадварот — перайшлі да справаводства на гэтай мове ва ўсіх судах па ўсім ВКЛ⁷⁷.

У інструкцыю ўключаныя прапановы па абмежаванні ўлады вялікага гетмана ВКЛ, якія пазней цалкам увайшлі ў пастанову аб каэквацыі. Прапанавана рэфармаваць парадак кансістэнцый войска ВКЛ: прызначыць для зімавання войска пастаянныя дзяржаўныя ўладанні на памежжы, у Берасцейскай эканоміі ці дзе яшчэ. Гэтыя стараствы і дзяржавы павінны выкупацца ў іх трымальнікаў за дзяржаўныя сродкі (п. 26)⁷⁸. Гэтае палажэнне паўтарала прапанову К. Я. Сапегі, зробленую ім перад Гарадзенскім соймам 1692—1693 гг., але ў пастанове аб каэквацыі выкуп прадугледжаны не быў. Падатак гіберны, які плацілі дзяржаўныя ўладанні, вызвалены ад павіннасці размяшчэння войска (кансістэнцый), мусілі збіраць прызначаныя дэпутаты без вайсковага суправаджэння — каб такім чынам абараніць край ад спусташальных пераходаў (той жа п. 26).

У інструкцыі было патрабаванне, уключанае пазней у пастанову аб каэквацыі, роспуску рэйтарскіх, казацкіх і татарскіх харугваў, якіх было «неабгрунтавана шмат», бо яны спусташаюць землі шляхты і наносзяць шкоду шляхецкаму стану, якому належыць права першыства пры паступленні на вайсковую службу (п. 28)⁷⁹.

⁷⁶ BN. BOZ. Rkps. 911, s. 349v; параўн.: Niezabitowski S. Dzienniki... S. 141—142.

⁷⁷ AGAD. Zbiór Branickich z Sucheja, sygn. 41/55, s. 158 («Справы і дэкреты як пачалі ў новагародскім каптуры пісаць польскім пісьмом, так каб і ў будучым не толькі ў Новагародку, але і ў Трыбуналах ВКЛ, і па іншых суб'ектах Княства Літоўскага пісаліся польскім пісьмом; павінны панове паслы прыкладаць намаганні, каб дабіцца на конт гэтага аднастайнай згоды станаў Рэчы Паспалітай, паколькі да гэтага мелі мы ад рускай мовы вялікую нязручнасць з-за недахопу чыгачоў і пісараў рускіх, школы і вучэльні якіх паўсколь зніклі»).

⁷⁸ Тамсама, s. 161.

⁷⁹ Тамсама, s. 162. Параўн.: Lappo J. Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liubliano unijos. Kaunas, 1932. S. 158 («Coeaequatio Iurium Stanów Wielkiego Xięstwa Litewskiego z Koroną Polską»).

⁷³ AGAD. AR, dz. V, sygn. 13847/II, s. 116—117 (ліст К. Я. Сапегі да С. Незабітоўскага, Горадня, 8 снежня 1696 г.).

⁷⁴ Rachuba A. Radziwiłł Dominik Mikołaj // PSB. T. XXX. S. 175; Rachuba A. Radziwiłł Jan Mikołaj Aleksander // PSB. T. XXX. S. 199—202.

⁷⁵ AGAD. Zbiór Branickich z Sucheja, sygn. 41/55, s. 152—166 (інструкцыя новагародскага сойма паслам на элекцыйны сойм, Новагародак, 5 лютага 1697 г., копія Кароткае і без падрабязнасцяў апісанне новагародскага грамічнага (4 лютага) адкладзенага рэляцыйнага (5 лютага) соймаў: BOss. Rkps. 260, s. 393—394).

У п. 27 інструкцыі было запісанае патрабаванне, якое не адночы раней высоўваў Д. М. Радзівіл: каб справы тых вайскоўцаў ВКЛ, якія парушалі імунітэт шляхецкіх уладанняў (г. зн. нанеслі шкоду шляхецкім маёнткам) разглядаліся, як і ў Польшчы, у Галоўным Трыбунале і ў спецыяльна прызначаны для гэтага дзень. За ўчыненыя вайсковымі харугвамі злачынствы павінныя былі адказваць палкоўнікі і ротмістры, а вялікі гетман ВКЛ не мусяў перашкаджаць разглядаць такія справы⁸⁰. Разглядаць справы аб правах вайскоўцаў у Галоўным Трыбунале абавязвала і пастанова аб казквацы⁸¹.

Супраць вайска ВКЛ, а па сутнасці супраць К. Я. Сапегі, былі скіраваныя яшчэ два патрабаванні, якія, у адрозненне ад згаданых вышэй, не патрапілі ў пастанову аб казквацы. Пункт 29 быў скіраваны супраць магчымасці гетманаў ВКЛ сілай уплываць на вынікі элекцыі. У ім патрабавалася, каб вайскоўцы на элекцыю прызначалі разам са шляхтай сваіх ваяводстваў ці паветаў, а не асобна і ў прыватным суправаджэнні магнатаў. У п. 39 патрабавалася забараніць войску ВКЛ ажыццяўляць ціск на соймакі⁸².

У інструкцыю былі ўключаныя ўсе палажэнні па абмежаванні паўнамоцтваў вялікага падскарбія ВКЛ, якія пазней з'явіліся ў пастанове аб казквацы. Патрабавалася больш не ўносіць у скарб ВКЛ падаткі на спіртныя напоі (чопавае і шэлежнае), але, як і ў Польшчы, пакідаць іх у распараджэнні ваяводстваў і паветаў (п. 33). Гэта ж прадугледжвала і пастанова аб казквацы, толькі там больш выразна сказана, што і гэтыя сродкі паветы павінны накіроўваць на заробак войску⁸³.

У п. 42 патрабавалася таксама не ўносіць у скарб ВКЛ зацверджаныя соймамі «публічныя падаткі» (г. зн. падымнае ці пагалоўнае. — Г. С.). Зборшчыкі падаткаў у ваяводствах і паветах павінны былі самі выплачваць сабраныя сродкі вайскоўцам пасля атрымання адпаведных асігнацый ад вялікага гетмана. Таксама яны павінны былі складаць справаздачу перад паветам наконт сабраных і выдаткаваных сродкаў⁸⁴ (дагэтуль справаздачы складаліся ў Скарбавым Трыбунале ды ў скарбавых камісіях. — Г. С.). Пастанова аб казквацы ўвяла на ўзор Польшчы павятовыя «фіскальныя суды», на якіх з гэтага моманту павінны былі чыніць справаздачу зборш-

⁸⁰ AGAD. Zbiór Branickich z Suchej, sygn. 41/55, s. 162.

⁸¹ Lappo J. Lietuva ir Lenkija... («Coeaequatio Iurium...»). S. 153.

⁸² AGAD. Zbiór Branickich z Suchej, sygn. 41/55, s. 162, 164.

⁸³ Тамсама, s. 163; Lappo J. Lietuva ir Lenkija... («Coeaequatio Iurium...»). S. 158.

⁸⁴ AGAD. Zbiór Branickich z Suchej, sygn. 41/55, s. 165.

чыкі⁸⁵. Асобна пра «публічныя падаткі» ў пастанове аб казквацы не казалася, але гэта, відаць, тлумачыцца тым, што на той час такія падаткі не былі ўведзеныя. У інструкцыі было яшчэ змешчана традыцыйнае патрабаванне, каб вялікі падскарбі ВКЛ складаў на сойме справаздачу наконт паступлення і выдаткоўвання сродкаў, якія паступілі ў скарб за перыяд, які мінуў з часу завяршэння апошняга сойма (п. 32).

Як і ў пастанове аб казквацы, у новагародскай інструкцыі патрабавалася ўдасканаліць працу Галоўнага Трыбунала так, каб разгляд справаў не зацягваўся. Аднак адрозніваўся палітычны сэнс, які ўкладаўся ў гэтыя патрабаванні. Пастанова аб казквацы адабрала ў канцлераў права зацвярджаць прысуды па баніцыях і інфаміях⁸⁶. У інструкцыі гэтае патрабаванне, якое ўжо даўно выстаўлялася і якое, дарэчы, падтрымлівала групоўка Сапегі, адлюстравалася ў п. 18. Тут адзначалася, што шляхце вельмі цяжка судзіцца з сенатарамі і магнатамі, бо канцылярыі ВКЛ, замест таго каб зацвярджаць баніцыі, незаконна абвешчаюць «розныя папярэджанні», у сувязі з чым патрабавалася абвешчаць баніцыі без прамаруджання⁸⁷. На нашу думку, тут не патрабавалася адабраць у канцлераў права абвешчаць баніцыі, г. зн. зацвярджаць прысуды па баніцыях, прынятыя ў судах, а толькі патрабавалася, каб канцлеры абвешчалі іх без прамаруджання. Такое жаданне, па сутнасці, не азначае абмежавання паўнамоцтваў канцлераў і менавіта гэта найважнейшае, калі параўноўваць інструкцыю з пастановай аб казквацы.

Ва ўсіх іншых пунктах інструкцыі, дзе размова ішла пра канцлераў, прапаноўвалася не звузіць, а наадварот — пашырыць іх паўнамоцтвы. Гэтыя патрабаванні не толькі не мелі сваіх аналагаў у пастанове аб казквацы, але і супярэчылі яе духу, бо мелі проста процілеглую палітычную арыентацыю. У п. 10 інструкцыі напісана, што Ян III Сабескі парушыў замацаванае ў *pacta conventa*, соймавых канстытуцыях і каралеўскіх прывілеях патрабаванне надаваць урады і дзяржаўныя ўладанні не за грошы, а за заслугі (тут варта прыгадаць крыўду Д. М. Радзівіла на тое, што яму давалася купляць урад канцлера). Таму новагародскія паслы на элекцыю былі абавя-

⁸⁵ Lappo J. Lietuva ir Lenkija... («Coeaequatio Iurium...»). S. 158—159.

⁸⁶ Тамсама, s. 155—156.

⁸⁷ AGAD. Zbiór Branickich z Suchej, sygn. 41/55, s. 158 («Вялікую стан шляхецкі перпіць у справядлівасці перашкоду, калі мае справы з іх міласціямі панамі сенатарамі і магнатамі, не атрымлівае з канцылярыі ВКЛ баніцы, але замест баніцыі, бывае, выдаюцца няслушныя *monitoria*, таму *promovebunt* іх міласці панове паслы, каб гэтае злоўжыванне было ліквідавана і каб выдаваліся без перашкоды і зацягвання»).

заныя патрабаваць, каб першы пункт прысягі новага караля забараняў надалей даваць пасады і дзяржаўныя ўладанні за грошы, а ключнае права рэкамендаваць каралю кандыдатаў было нададзена толькі канцлерам. Акрамя таго — каб канцлеры за свае рэкамендацыі былі абавязаныя трымаць справаздачу перад Рэччу Паспалітай (г. зн. перад соймам — Г. С.)⁸⁸. Такое патрабаванне азначала спрыяльнае становішча канцлера і падканцлера адсунуць іншых уплывовых магнатаў і каралеўскіх фаварытаў ды манапалізаваць канцлерскае «права прызначэння», адзін з найважнейшых рычагоў, які дазваляў будаваць сваявольныя кліентальныя структуры і ўплываць на палітыку.

У п. 21, матывуючы гэта жаданнем палепшыць працу асэсарскага судаў, патрабавалася аднавіць падначаленасць дэкрэтовага пісарскага ВКЛ канцлерам ВКЛ. У п. 16 канстатавалася, што кепска, калі рашэнні соймавага суда прымаюцца не большасцю галасоў, а залежаць ад каралеўскага меркавання. Права лічыць галасы і абвясчаць канчатковы вынік мела адысці канцлерам ВКЛ, якія былі б пад прысягай абавязаныя лічыць справядліва⁸⁹.

У інструкцыі сцвярджалася, што Галоўны Трыбунал патрапіў залежнасць ад сваіх маршалкаў і ўвесь час перавышае свае паўнамоцтвы. Таму неабходна было вярнуць яго ў належныя рамкі, а незалежна прынятыя прысуды — скасаваць (п. 23)⁹⁰. Гэта, хутчэй за ўсё, варта разглядаць як завуалюваныя прэтэнзіі да таго, што пад кіраваннем уплывовых дзеячаў сапежанскай групы Галоўны Трыбунал часам абвясчаў прысуды па баніцыях, не звяртаючыся з просьбай іх зацвердзіць да канцлера і падканцлера ВКЛ (Радзівілаў).

Відавочна, на руку Радзівілам быў і адзіны прысвечаны «прыватным пытанням» пункт (34-ы), у якім патрабавалася вырашыць спрэчку Сапегаў і Радзівілаў наконт спадчыны Л. К. Радзівіл, пры гэтым «не чынячы несправядлівасці» Радзівілам⁹¹. Тут варта адзначыць, што такі пункт з'явіўся нягледзячы на тое, што адным са складальнікаў інструкцыі быў С. Незабітоўскі, эканом нойбургскіх уладанняў, які процістаяў прэтэнзіям Радзівілаў.

Палітычную арыентацыю аўтараў інструкцыі адлюстроўвае і іх стаўленне да каралеўскай улады і персанальна да памерлага караля і сям'і Сабескіх. Мы ўжо згадалі патрабаванні абмежаваць правы караля ў соймавым судзе, пры наданні ўрадаў і дзяржаўных уладан-

няў, а сцверджанне пра тое, што Ян III Сабескі парушыў *pacta conventa*, упісанае нават двойчы (пункты 9—10). У п. 15 запатрабавана «апісаць маёмасць і ўладанні каралеўскага дому», г. зн. правесці ўлік маёмасці сям'і Сабескіх. Гэта абмежавала б магчымасці Якуба Сабескага і каралевы вольна распараджацца маёмасцю напярэдадні элекцыі і падчас яе, а таксама было звязана з намерамі высунуць Сабескім фінансавыя прэтэнзіі, у тым ліку і за продаж урадаў. Апроч таго, у інструкцыі патрабавалася, каб каралева падчас элекцыі не знаходзілася ў Варшаве і не замінала працы сойма (п. 31)⁹².

Відавочна, што інструкцыя новагародскага сойма адлюстроўвала непрыхільнае стаўленне да Сабескіх. Гэта азначае, што дэталёвую праграму па абмежаванні паўнамоцтваў вялікага гетмана і вялікага падскарбія ВКЛ, якая амаль даслоўна была перанесена ў прынятую пазней пастанову аб казквацы, сфармуляваў не «шляхецкі» ці «казквацыйны» рух, не арганізатары канфедэрацыі войска ВКЛ, якія падтрымлівалі Сабескіх, ці іх прыхільнікі, але трэцяя сіла. Няма ніякага сумневу, што інструкцыя новагародскага сойма для паслоў на элекцыйны сойм — гэта палітычная праграма Д. М. Радзівіла, а магчыма, і агульная палітычная праграма ўсіх Радзівілаў. Яе сутнасць — жаданне ўзмацніць уладу канцлера і падканцлера ВКЛ (Радзівілаў), у той жа час звужаючы кампетэнцыю іншых міністраў ВКЛ і караля. Такім чынам быў бы зменены ўладны баланс на вяршыні кіруючай эліты ВКЛ.

Вядомыя на сённяшні дзень крыніцы не дазваляюць казаць, што ў часе бескаралеўя таксама і на іншых соймах ВКЛ патрабавалі зрабіць аднолькавымі паўнамоцтвы міністраў ВКЛ і Польшчы. Можна меркаваць, што кіраўнікі антысапежанскага руху скарысталіся праграмай новагародскага сойма, г. зн. Д. М. Радзівіла, і дапоўнілі яе скіраванымі супраць канцлера палажэннямі, перакруціўшы такім чынам палітычную сутнасць яго праграмы. Аднак мы не маем ніякіх доказаў таго, што такое перайманне праграмы і яе дапаўненне адбылося дастаткова рана — з мэтай паспець атрымаць згоду шляхты ВКЛ на соймах ці на перадэлекцыйных попісах у лютым—траўні 1697 г. Шмат пастаноў і інструкцый тых соймаў, якія патэнцыйна муслі адбыцца, застаюцца невядомымі. Таму магчыма, што наяўныя ў нас крыніцы не цалкам дакладна паказваюць агульную тэндэнцыю на соймах.

Адсутнасць подпісаў прадстаўнікоў Новагародскага ваяводства пад пастановай аб казквацы, хутчэй за ўсё, тлумачыцца тым, што ў

⁸⁸ AGAD. Zbiór Branickich z Suchej, sygn. 41/55, s. 157.

⁸⁹ Тамсама, s. 158—159.

⁹⁰ Тамсама.

⁹¹ Тамсама, s. 163.

⁹² AGAD. Zbiór Branickich z Suchej, sygn. 41/55, s. 156—158, 162.

ёй сутнасць сфармуляванай на новагародскім сойміку праграмы ла відазмененая. Гэта не перашкодзіла шмат каму з прадстаўні новагародскай шляхты падтрымаць элекцыю Аўгуста II, што з білі і выбраныя на згаданым сойміку паслы на элекцыю Г. М. Францкевіч-Радзімінскі і сын канцлера Я. Радзівіл.

З іншага боку, смерць Д. М. Радзівіла ў ліпені 1697 г. дазволіла прыхільнікам, а таксама сканцэнтраваным вакол С. Незабітоўскага нойбургскім кліентам, якія пачалі выказваць незадаволенасць усе мацнейшай залежнасцю ад Сапегі, досыць хутка і без праблем уліцца ў шэрагі прыхільнікаў рэалізацыі пастановаў аб каэквацыі г. зн. у шэрагі апазіцыі да Сапегі, што адбылося ўжо летам—восенню 1697 г.

Тым часам вясной 1697 г. мы яшчэ не бачым, каб удзел генерала нага эканомы нойбургскіх уладанняў у падрыхтоўцы інструкцыі, прыхільнай да вялікага гетмана, ці іншыя дзеянні адміністрацыі нойбургскіх уладанняў выклікалі незадаволенасць К. Я. Сапегі. Сакавіку 1697 г. гетман дазволіў С. Незабітоўскаму прывесці на палітае рушанне (попіс) шляхты Новагародскага ваяводства служуючую шляхту са Слуцкага княства ды даручыў таму разам з усімі пачаленымі далучыцца да яго, каб разам рушыць на элекцыйны сойм⁹³.

Хоць у часе бескаралеўя і элекцыйнага сойма Сапегі і Радзівілы часцей за ўсё дзейнічалі супольна, аднак у папярэдні перыяд, калі яны канфліктавалі, Сапегі падтрымлівалі ўраўнаванне паўнамоцтваў канцлераў, а Радзівілы — ураўнаванне паўнамоцтваў гетманаў з паўнамоцтвамі адпаведных польскіх міністраў, папулярныя з тым самым ідэю каэквацыі. Амаль усе палажэнні, якія трапілі ў пазней у пастанову аб каэквацыі 1697 г., былі сфармуляваны ў ранейшых дакументах, што ўзніклі ў асяроддзі групавак Сапегі і Радзівілаў і былі скіраваны супраць сваіх апанентаў. Абсалютна большасць соймаў ВКЛ ні падчас бескаралеўя, ні раней, наколькі сёння вядома, ідэю каэквацыі, пагатоў праект адпаведнай паставы, па сутнасці не абмяркоўвала. Толькі новагародскія павятовы соймы пад кіраўніцтвам канцлера ВКЛ Д. М. Радзівіла ў інструкцыі 1697 г. сваім паслам на элекцыйны сойм сфармуляваў усе палажэнні, якія трапілі затым у пастанову аб каэквацыі (за выключэннем тых, якія датычылі паўнамоцтваў канцлера і падканцлера ВКЛ). Правы канцлераў гэты сойм прапаноўваў пашырыць.

Палітычная кан'юнктура на элекцыйным сойме, дзе Сапегі і Радзівілы апынуліся ў адным лагерах — прыхільнікаў французскага кандыдата, а кіраўнікі антысапеганскага руху і іх прыхільнікі — у лагерах праціўнікаў кандыдата ад Францыі, вызначыла, што кіраўнікі антысапеганскага руху, якія таксама падтрымлівалі каэквацыю, перанялі ўсе высунутыя групамі Сапегі і Радзівілаў ідэі па абмежаванні паўнамоцтваў канкуруючых міністраў ВКЛ. Таму ў пастанове аб каэквацыі былі абмежаваныя паўнамоцтвы ўсіх, а не асобных міністраў ВКЛ. Калі Сапегі і Радзівілы планавалі аслабіць канкурэнтаў, не абмяжоўваючы свайго ўплыву альбо нават наадварот — пашырыўшы яго, дык падрыхтаваная без іх удзелу пастанова аб каэквацыі абмежавала магчымасці ўсіх алігархаў ВКЛ.

*Пераклад з літоўскай мовы паводле аўтарскага арыгінала
Алесь Мікус*

⁹³ AGAD. AR, dz. V, sygn. 13847/II, s. 137 (ліст К. Я. Сапегі да С. Незабітоўскага Вільня, 9 сакавіка 1697 г.).